

ՕՏԱՐ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ
ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ
ՄԱՍՆ Ժ. ՀՆԴԿԵՐԷՆ ԵՒ
ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ ԱԾԽԱՐՀ

Ներկայ յօդուածով շարունակում ենք օտար լեզուների տառադարձութեան կանոնները լուսաբանող յօդուածաշարքը¹, որի սոյն՝ տասներորդ (նախավերջին) մասը, նուիրում ենք հնդկերէնի եւ Հնդկաստան աշխարհի յատուկ անուններին:

Ինչպէս շարքի նախորդ յօդուածներում, այստեղ վերանայելու ենք գոյութիւն ունեցող իրավիճակը, փորձելու ենք գիտական հիմքերի վրայ դնել հնդկերէնի տառադարձութիւնը եւ քննութեան ենթարկել դրա մի շարք նրբութիւններ: Մեր այս մօտեցումը բնականաբար չի ենթադրում վերջնական լուծում: Այն

1 ԱՐՄԷՆ ՄԻՓԱՅԷԼԵԱՆ, Օտար Յատուկ Անունների Տառադարձութեան Սկզբունքները (Մասն Ա. – մերձաւորարեւելեան լեզուներ), ի «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Խ (2020), 341-364: Նոյն, Օտար Յատուկ Անունների Տառադարձութեան Սկզբունքները (Մասն Բ. – դասական լեզուներ, հին յունարէն եւ լատիներէն), ի «Բազմավեպ», ՃՀԸ (2020), քիւ 1-2 304-336: Նոյն, Օտար Յատուկ Անունների Տառադարձութեան Սկզբունքները (Մասն Գ. – ֆրանսերէն), ի «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», ԽԱ (2021), 443-466: Նոյն, Օտար Յատուկ Անունների Տառադարձութեան Սկզբունքները (Մասն Դ. – անգլերէն), ի «Հանդէս Ամսօրեայ», ՃԼԵ (2021), 197-246: Նոյն, Օտար Յատուկ Անունների Տառադարձութեան Սկզբունքները (Մասն Ե. – գերմաներէն), ի «Բազմավեպ», ՃՁ (2022), քիւ 1-2, 277-303: Նոյն, Օտար Յատուկ Անունների Տառադարձութեան Սկզբունքները (Մասն Զ. – իտալերէն եւ սպաներէն), ի «Բազմավեպ», ՃՁ (2022), քիւ 3-4, 271-300: Նոյն, Օտար Յատուկ Անունների Տառադարձութեան Սկզբունքները (Մասն Է. – ռուսերէն, համեմատութեամբ սլաւոնական այլ լեզուներ), ի «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», ԽԲ (2022), քիւ 2, 169-198: Նոյն, Օտար Յատուկ Անունների Տառադարձութեան Սկզբունքները (Մասն Ը. – չինարէն), ի Բազմավեպ, ՃՁԱ (2023), քիւ 1-2, 272-305: Նոյն, Օտար Յատուկ Անունների Տառադարձութեան Սկզբունքները (Մասն Թ. – ճապոներէն), ի Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԽԴ/1 (2024), 85-106:

միեւնոյն ժամանակ նպատակ ունի մասնագէտ հասարակութեան ուշադրութիւնը սեւեռել խնդրի վրայ:

Յօդուածները չծանրաբեռնելու եւ միեւնոյն բանը մի քանի անգամ չկրկնելու համար՝ յօդուածների նախաբաններն ու ամփոփումները լինելու են հակիրճ: Այդու ամէնայնիւ, մեր ձեռնարկութեան տեսական գաղափարներին ծանօթանալու համար, ընթերցողին հրաւիրում ենք աչքի անցկացնել նախորդ (մասնաւորապէս՝ առաջին երեք) յօդուածների նախաբանները, տեսական մասերն ու ամփոփումները:

Հայաստանի լեզուաբանները առ այժմ չեն անդրադարձել հնդկերէնի սկզբունքային խնդիրներին: Հնդկաստան աշխարհի անունների հարցում՝ ռուսերէնի անսացողութեան տակ գտնուող սովետահայերէնը² յարել էր ռուսերէնի միջնորդութեամբ ժառանգութիւն ստացած սկզբունքներին, իսկ արեւմտահայերէնը Սփիւռքում յենուել է անգլերէնի կամ Ֆրանսերէնի աւանդական տառադարձութիւնների վրայ: Հայ լեզուաբանութիւնը տակաւին առաջին քայլերն է անում կանոնաւորելու սոյն անունների տառադարձութիւնը: Այդ առումով յիշարժան է Դաւիթ Գիւրջինեանի զեկուցումը հնդկական լեզուների անունների մասին³, որտեղ նա ձեռնարկել է Հնդկաստանի մի շարք լեզուների հայերէն անուանումները միասնականացնելու եւ դրանք հայկական կերպարանքի բերելու գործին:

Մինչդեռ՝ հայերս հնուց ի վեր կապեր ենք ունեցել Հնդկաստան աշխարհի հետ եւ բաւական լաւ ճանաչել այդ երկրները: Մեր յարաբերութիւնները սակայն մեծ մասամբ եղել են իրանա-

2 «Սովետահայերէն» ասելով նկատի ունեմք արեւելահայերէնի՝ 1920-30ական թուականներից Հայաստանում հաստատուած մի լեզուալիքակը, որ մինչեւ 1990ական թուականները ռուսերէնի անմիջական, իսկ այժմ՝ աւանդական ազդեցութեան տակ է եղել եւ է: Խօսքը ոչ միայն (եւ այնքան) ուղղագրութեան, որքան բառապաշարի ու շարահիւսական օտարաբանութիւններով յագեցած եւ հայերէնի հարագատ տարրերին խորթ լեզուի մասին է (առաւելապէս տարածուած վարչական, հրապարակախօսական եւ իրաւաբանական խօսքի ու գրականութեան մէջ):

3 ԳԻՒՐԺԻՆԵԱՆ, Դ., Հնդկական լեզուների անունները հայերէնում. Գործածութեան, կանոնարկման և բառարանային մշակման հարցեր: Հայ բառարանագրութեան արդի խնդիրներն ու հեռանկարը, պրակ Բ. (միջազգային գիտաժողովի նիւթեր), ՀՀ Լեզուի կոմիտէ, Հայկ. պետ. Մանկավարժ. համալսարանի Լեզուաբանական հետազոտութիւնների գիտ. լաբորատորիա, Երեւան 2021, 17-37:

կան լեզուների (պարթեերենի, այնուհետև պարսկերենի) միջնորդութեամբ, եւ հնդկերէն բառերի ու անունների մեծ մասը հայերէն են մտել այդ լեզուներից: Հնդիկ ցեղանունը կազմուած է իրանական «հինդ» արմատի եւ ածականակերտ «իկ» վերջաւորութեան համադրումով: Ինքը՝ «հինդ» արմատը գալիս է հին հնդկերէն «սինդ(հ)» արմատից՝ Ինդոս գետի անուանումից⁴: «Ինդոս»ը (առանց «հ»ի) գետի անուան յունական ձեւն է: Սրանից էլ՝ Հնդկաստանի լատիներէն INDIA անուանումը: Հնդ(ի)կ-ա-ստան, հնդ(ի)կ-ական, հնդ(ի)կ-երէն բառերը հայերէն լեզուի կազմութիւններ են:

Պարսկերէնը մեծ դեր է խաղացել Հնդկաստանում ընդհուպ մինչեւ Բրիտանական տիրապետութեան հաստատումը, եւ այդ պատճառով Հնդկաստանում հաստատուած հայ գաղութները (ընդհուպ մինչեւ ԺԺ. դարը) շարունակում էին լայնօրէն գործածել պարսկերէնը իբրեւ հաղորդակցութեան ու տառադարձութեան միջոց:

Հնդկերէնը աշխարհի բազմախօս եւ կարեւորագոյն լեզուներից է: Մենք չենք կարող Հնդկաստանի անունները այլ լեզուների (օր.՝ անգլերէնի, ռուսերէնի կամ նոյնիսկ պարսկերէնի) միջոցով տառադարձել: Տառադարձութեան տեսակէտից նայած՝ այս լեզուն անպայման պէտք է իր տեղն ունենայ հայագիտական ուսումնասիրութիւններում:

ՀՆԴԿԵՐԷՆԻ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ

Տառադարձութեան տեսակէտից նայած՝ մենք գտնում ենք, որ հնդկերէն լեզուն մեզ անհրաժեշտ է ոչ միայն իր՝ հնդկերէնի յատուկ անունների, այլեւ Հնդկաստանի բոլոր հնդկարիական լեզուներից եկող անունների տառադարձման համար: Մեր լեզուաբանութիւնը հնարաւորութիւն չունի (գոնէ առայժմ) ուսումնասիրելու հնդկարիական գոնէ ամէնակարեւոր լեզուները, եւ նոյն լեզուաճիւղին պատկանող հնդկերէնը, իբրեւ Հնդկաստանի պետական-պաշտօնական լեզու, յարմար միջոց է տառադարձելու ողջ տարածաշրջանի յատուկ անունները: Այսպէս՝ հնդկերէնը մեզ համար միջնորդի դեր է կատարելու բազմաթիւ լեզուների յատուկ անունների պարագայում:

4 Այդ գետի անունն առ այսօր Սինդ(հ)ու է:

Աւելին՝ հնդկարիական լեզուները տարածուած են ոչ միայն Հնդկաստանում, այլեւ հարեւան մի քանի խոշոր եւ մանր երկրներում, որտեղ պետական եւ ազգային լեզուներ են նոյն հնդկարիական լեզուաճիւղի բազմաթիւ այլ լեզուներ: Սրանց համար եւս՝ հնդկերէնը յարմար միջոց է անունների տառադարձութեան համար:

Առաւել եւս՝ քանի դեռ հայ լեզուաբանութեանը անմատոյց են մնում դրաւիդեան լեզուները, հնդկերէնը, թէկուզ եւ այլ լեզուաընտանիքին պատկանող, մեզ ամէնահաւաստի տեղեկութիւնն է տալիս դրաւիդեան անունների տառադարձութեան համար: Յիւրաւի, Հնդկաստանի զանազան լեզուների բոլոր խոշոր այբուբենները (արաբականը մի կողմ թողած) առաջացել են միեւնոյն բրահմեան գրերից, եւ «տառերը» (նշանագրերի իրենց զանազան տեսքերով) ընդհանուր են բոլոր լեզուների համար: Սա մեզ թոյլ է տալիս բաւական ճշգրիտ համապատասխանութիւն գտնել հնդկերէնի եւ դրաւիդեան լեզուներով արտայայտած անունների միջեւ (բնականաբար՝ կենդանի արտասանութիւնը տարբեր կարող է լինել):

Ասածից եզրակացնում ենք, որ հնդկերէնը մեզ անհրաժեշտ է ողջ Հնդկաստան աշխարհի յատուկ անունների տառադարձութեան համար (նախքան մեր լեզուաբանութիւնը կ'ուսումնասիրի եւ կը ճանաչի Հնդկաստան աշխարհի միւս լեզուները):

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ

Հնդկաստան աշխարհ ասելով նկատի ունենք տարածաշրջանի նախկին բրիտանական գաղութներից՝ արդի Հնդկաստանը, Փաքիստանը (Pakistan)⁵, Բանգլադէշը, Շրի Լանկան, ինչպէս նաեւ Նեպալը⁶ եւ շրջակայ մանր մի քանի այլ երկրները: Հնդկաստան աշխարհի մէջ չենք դասում Աֆղանաստան երկիրը, որ իրանական աշխարհի մաս ենք համարում (տառադարձութեան տեսանկիւնից նայած), ոչ էլ Միանմար (Բիրմա) կոչուած երկիրը:

Հնդկաստան այս աշխարհը ներառում է մի քանի լեզուաճիւղերի լեզուներ, ի թիւս որոց՝ հնդկարիական, իրանական, դրաւիդեան, տիբեթաբիրմանական, հարաւասիական (Austroasiatic) եւ

5 Այս երկրի անուան մասին տե՛ս ստորեւ:

6 Չի եղել բրիտանական գաղութ:

այլ մանր ճիւղեր: Ամէնախոշոր լեզուներից են. հնդկարիական ճիւղից՝ հնդկերէնը, բանգալերէնը, փանջաբերէնը, մարաթերէնը, գուջրատերէնը, ուրդու լեզուն, որիա (ոգիա) լեզուն, նեպալերէնը, ասամերէնը, մայթիլերէնը, կաշմիրերէնը, սինդերէնը, սինհալերէնը, սարայիկերէնը եւ ուրիշներ: Դրաւիդեան ճիւղից՝ տելուգու լեզուն, տամիլերէնը, կաննադերէնը, մալայալամերէնը: Տիբեթաբիրմանական ճիւղից՝ մայտայերէնը (մանիպուրերէնը): Հարաւասիական ճիւղից՝ սանտալերէնը: Իրանականից՝ պաշտո (փաշթո) լեզուն⁷:

Հնդկաստան աշխարհի լեզուների թիւը որոշակի չէ, քանի որ պարզ չէ թէ ինչն են համարում լեզու, ինչը՝ բարբառ, ինչը՝ պարզապէս խօսուածք: Ընդհանուր առմամբ հաշոււմ են մի քանի հարիւր լեզու (թիւը երբեմն հազարից անցնում է):

Հնդկաստանում պետական (բայց ոչ ազգային) լեզու է ճանաչուած հնդկերէնը: Անգլերէնը նոյնպէս ժամանակաւոր պաշտօնական լեզու է՝ ըստ սահմանադրութեան, սակայն նրա գործողութեան ժամկէտը չի սահմանած, եւ այն զուգահեռ (երբեմն՝ գերիշխող) գործածութեան մէջ է հնդկերէնի հետ:

Ըստ սահմանադրութեան՝ Հնդկաստանի ամէն նահանգ ունի իր պաշտօնական լեզուն: Այդպիսի լեզուների թիւը քսաներկուսն է: Հնդկաստանում գործում է (կամ՝ պէտք է գործի) եռալեզու կրթութեան համակարգը, որ սահմանում է որ ամէն աշակերտ պէտք է սովորի իր մայրենի լեզուն, հնդկերէնը եւ անգլերէնը: Հնդկերէն մայրենի լեզուի պարագայում՝ իբրեւ երրորդ լեզու աշակերտը պէտք է ընտրի Հնդկաստանի պաշտօնական մի այլ լեզու:

Փաքիստանի պետական լեզուն ուրդուն է (անգլերէնի հետ միասին), որ սակայն փոքրամասնութեան մայրենին է եւ փաստօրէն ոչ մի ազգի մայրենի լեզուն չէ: Ազգային լեզուներից են հնդկարիական ճիւղի փանջաբերէնը, սինդերէնը, սարայիկերէնը, իրանական ճիւղի պաշտո (փաշթո) լեզուն ու բալուճերէնը (բալուչ/բալուջ), եւ էլի անհամար ուրիշներ:

Բանգլադէշի («Պէշ» նշանակում է երկիր) պետական լեզուն բանգալերէնն է, նոյն լեզուն, ինչ եւ Հնդկաստանի Արեւմտեան Բանգալ նահանգի պաշտօնական լեզուն:

7 Այս բոլոր լեզուների անուանումների տառադարձեան մասին տե՛ս ստորեւ:

Նեպալի առաջին լեզուն նեպալերէնն է, բայց մի տասը այլ լեզու էլ գործում է իբրեւ պաշտօնական՝ Նեպալի զանազան գաւառներում:

Շրի Լանկան ունի պաշտօնական երկու լեզու, առաջինը սինհալերէնը (հնդկարիական ճիւղի) եւ երկրորդը՝ տամիլերէնը (դրաւիդեան ճիւղի):

Հնդկաստան աշխարհի վերի բոլոր երկրներում յատուկ կարգավիճակ ունի անգլերէնը, երբեմն պետական-պաշտօնական, երբեմն պաշտօնական-աշխատանքային ճանաչումներով: Անգլերէնը կարեւոր աղբիւր է տարածաշրջանի անունները ճշտելու եւ տառադարձելու համար: Մինչեւ հիմա, օրինակ՝ Հնդկաստանի եւ Շրի Լանկայի տեղանունները Գուգլ քարտէզների վրայ միայն անգլերէն են նշած (ըստ երեւոյթի պաշտօնական մի քանի լեզուների առկայութեան եւ դրան հետեւող անորոշութեան պատճառով)⁸:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԼԵԶՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ

Առանց խորանալու Հնդկաստան աշխարհի լեզուների պատմութեան մէջ, որ շատ ու շատ բարդ է եւ նոյնիսկ խառնաշփոթ, մի քանի խօսքով պարզաբանենք մեր նպատակները:

Երկրի հնագոյն բնիկներ են համարւում դրաւիդեան լեզուա-ճիւղի լեզուները: Սրանք այսօր դուրս են ուսումնասիրութեան մեր տեսողաշտից:

Հնդկարիական լեզուների պատմութիւնը բաժանւում է երեք մեծ ժամանակաշրջանի. հին, միջին եւ նոր հնդկական լեզուներ: Հին շրջանի գրաւոր լեզուներից է սանսկրիտ կոչուածը, որի կանոնարկուած տարատեսակը դասական սանսկրիտն է (ն.Ք. Ե. դարից ի վեր)՝ հնդիկ քերականութեան նախահայր՝ Պանինիի յայտնի քերականութեամբ: Գրեթէ միաժամանակ՝ գոյութիւն են ունեցել եւ գործածական կոչուած լեզուները (տե՛ս ստորեւ): Երկու տարբերակներն էլ ժառանգութիւն են թողել հսկայածաւալ մատենագրութիւն:

Մօտաւորապէս 2. դարից սկսում են առաջ գալ նոր՝ ապար-բանշ կոչուող լեզուները (սանսկրիտերէն՝ अपभ्रंश [ըպրբրնշը] apa-

8 Փափաստանի տեղանունները ուրդու լեզուով են, Բանգլադէշիւն՝ բանգալերէն, Նեպալիւն՝ ցեպալերէն (բոլորը անգլերէնին զուգահեռ):

bhramśa), որ նշանակում է ապականուած, ապասերուած, ապավիթուած. քերականները միշտ այդպէս են յորջորջում դասական լեզուից հեռացած բարբառները: Այս ապաքրանշ լեզուներից մէկի յաջորդի՝ Դելի քաղաքի «քարի բոլի» (բառացի՝ «կանգուն լեզու») կոչուող բարբառի հիման վրայ էլ ԺԱ.-ԺԲ. դարերից սկսած առաջացել է «հնդկաստաներէն» (Hindustani) նոր լեզուն՝ իր յետագայ հնդկերէն (Hindi) եւ ուրդու տարբերակներով: Նոյն ժամանակաշրջանում են զարգանում ու առանձնանում հնդկարիական արդի միւս լեզուները⁹:

Հնդկաստանում եւ հնդկարիական լեզուների վրայ մեծ ազդեցութիւն է ունեցել պարսկերէնը: Մշակութապէս եւ լեզուական առումով մեծապէս պարսկացած թիւրք-մոնղոլ ցեղերի հիմնած Դելիի սուլթանութեան (1206-1526) եւ (Մեծ) Մողոլների (Գուրքանեան) կայսրութեան (1526-1857) տիրապետութեան երկար դարերի ընթացքում պարսկերէնը լայնօրէն ճանաչուել ու տարածուել էր իբրեւ պետութեան, գրագրութեան, մշակոյթի ու հաղորդակցութեան լեզու: Մինչեւ այժմ էլ Հնդկաստանի զանազան լեզուները իրենց վրայ են կրում պարսկերէնի (եւ պարսկերէնի միջոցով՝ արաբերէնի) ազդեցութիւնը՝ բառապաշար, յաւելեալ հնչիւններ, եւ այլն:

Բրիտանական Ռաջի (տիրապետութեան) տարիներին (1858-1947) անգլերէնը դարձաւ պետական-պաշտօնական եւ ազգամիջեան հաղորդակցութեան լեզու, եւ մինչեւ այժմ էլ շարունակում է խաղալ այդ դերը. Հնդկաստան աշխարհի եւ մասնաւորապէս Հնդկաստանի բազմալեզուութեան պայմաններում՝ հնարաւոր չէ յանպատրաստից գտնել համազգային եւ ազգամիջեան ընդհանուր մի լեզու, որ բաւարարէր բոլորին:

Բրիտանական տիրապետութեան շրջանում են սկսում նաեւ (ԺԹ. դարից) տարածաշրջանի տեղական լեզուների զարթօնքը եւ դրան հետեւող ազգամիջեան բախումները: Հնդկաստանում այսօր կարծես թէ գտել են լուծումը. սահմանադրութիւնը ցուցակագրել եւ ճանաչել է իբրեւ ազգային-պաշտօնական¹⁰ քսաներկու լեզու եւ ամէն նահանգ իրաւունք ունի դրանցից (եւ ոչ միայն դրանցից)

9 Լեզուաբանների մէջ տարակարծութիւն կայ թէ արդեօք հնդկարիական բոլոր լեզուներն են սերում անմիջապէս միջին հնդկերէնից: Մարաթերէնի լեզուաբանները օրինակ՝ համարում են, որ իրենց լեզուն սանսկրիտի քոյր լեզուն է եւ ոչ թէ դուստր:

10 Հնդկաստանի պաշտօնական անգլերէնով ասում են «scheduled languages»:

ընտրելու ցանկացածը: Մի չորս տասնեակ լեզուներ եւս այսօր յաւակնում են պաշտօնական ճանաչման: Հնդկաստանի կառավարութիւնը ճանաչում է նաեւ վեց «դասական» լեզու՝ տամիլերէնը, սանսկրիտը, տելուգու լեզուն, կաննադերէնը, մալայալամերէնը եւ օրիա լեզուն:

Հին Հնդկերէն («ՍԱՆՍԿՐԻՏ») ԵՒ ՆՈՐ ՀՆԴԿԵՐԷՆ («ՀԻՆԴԻ») ԵԶՐՈՅԹՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գրաւոր հին (դասական) հնդկերէնը միջազգայնօրէն ընդունուած է անուանել «սանսկրիտ» (Sanskrit)՝ հին հնդկերէն՝ संस्कृत- / संस्कृतम्, [սընսկ(ը)րսը(մ)] բառից, որ նշանակում է մշակուած, կատարեալ, կանոնաւոր կերտուած, բառացի՝ «համակերտ»¹¹: Դա հնդիկների «գրաբարն» է, որն այսօր էլ դասականըւում է եւ աղբիւր ծառայում Հնդկաստանի նոր լեզուների հարստացման համար: Պէտք է նկատել որ սանսկրիտ ձեւին զուգահեռաբար հանդիպում է սանսկրիտերէն ձեւը: Մեր ընկալմամբ՝ այս վերջինը աւելի ածականական (սանսկրիտականի կողքին) եւ մակբայական կիրարկութիւն ունի. օրինակ՝ գրել սանսկրիտերէն, սանսկրիտերէն գրականութիւն¹², իսկ սանսկրիտը՝ գոյականական. օրինակ՝ սանսկրիտից թարգմանել հայերէն, սանսկրիտը հնդկերէն հին լեզուն է: Մենք այդպէս էլ գործածելու ենք այդ եզրոյթները այս յօդուածում:

Պրակրիտ (प्राकृत- [պրակ(ը)րս-]) եզրոյթը բացատրւում է՝ բնօրինակ, բնական, անարուեստ, ժողովրդական բառերով: Հայերէն կարելի է նոյնիսկ թարգմանել «նախա-կերտ»՝ ի հակադրութիւն «համա-կերտ»ի («սան-սկրիտ»ի): Ճշտիւ յայտնի չէ թէ այս երկուսից ո՛րն է աւելի հին, եւ սերնդաբանական ի՛նչ յարաբերութիւնների մէջ են երկուսը:

Հնդկերէն նոր լեզուն Հնդկաստանում եւ Արեւմուտքում այսօր կոչում են «հինդի» (Hindi), Հնդկաստանի «Հինդ» պարսկերէն անունից¹³, չէր պարսկերէն «i» (միջին պարսկերէն «ig/ik») ածա-

11 ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ, Ս., Հայերէն բացատրական բառարան, Հայկ. ՍՍՌ Պետ. Հրատ., Երեւան 1944-45, յօդուած Սանսկրիտ:

12 Ձեմք ասի՝ «գրել սանսկրիտ» կամ՝ «սանսկրիտ գրականութիւն»:

13 Որն ինքը Սինդ(հ) (Ինդոս) գետի անուանումից է, այսինքն՝ Սինդ(հ)ից անդր գտնուող երկիր:

կանակերտ վերջաւորութեամբ: Բառացիօրէն՝ «հնդկաստանեան, հնդկական»: Մենք գտնում ենք որ հայերէնը կարիք չունի խոստակելու «հնդկ/հնդկական/հնդկերէն» շարքից: Ուստի մենք էլ որդեգրում ենք լեզուի հայերէն աւանդական անունը՝ հնդկերէն¹⁴: Ինչպէս բոլոր լեզուների պարագայում՝ այն կարող է լինել ե՛լ հին (սանսկրիտ, պրակրիտ...), ե՛լ միջին, ե՛լ նոր:

Դժուար է ժամանակագրական յստակ սահմանադիժ անցկացնել հին եւ նոր հնդկերէն յատուկ անունների միջեւ: Հին անունների զգալի մասը նոր լեզու է մտել առանց փոփոխութեան, եւ ամէն պարագայում պէտք է լինի տառադարձութեան մեր աղբիւրը: Սանսկրիտի տառադարձութիւնը դուրս է մնում մեր այս յօդուածաշարքի նպատակներից, սակայն արժէ խորհել դրա մասին եւս:

ՀՆԴԿԵՐԷՆԻ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ԳՐԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ (ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ) ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

Հնդկաստան աշխարհի, բուն Հնդկաստան պետութեան եւ մասնաւորապէս հնդկական ճիւղի լեզուները գրւում են բազմաթիւ գրերով, որոնց գրեթէ բոլորի մայրը մի միասնական՝ բրահմեան (Brahmi) կոչուող գիրն էր: Բրահմեան գրերի զանազան ճիւղաւորումները պահպանում են մի ընդհանուր «այբուբեն»՝ մի փեթակ, որտեղ ամէն բջիջ յատկացուած է միեւնոյն «տառին»: Տառերը (նշանագրերը) իրենց գծագրութեամբ տարբեր են եւ յաճախ անձանաչելի, սակայն պահպանում են իրենց տեղը եւ տեսական հնչողութեան կապը միւսների հետ (բնականաբար՝ ամէն լեզու իր հնչողութեան իւրաքանչեւ թիւններն ունի): Այսպէս՝ նախ գալիս են ձայնաւորները (որոշակի կարգով), այնուհետեւ հինգ շարք (ամէն շարք՝ հնգական տառ) պայթական եւ պայթաշփական բաղաձայններ (նոյնպէս որոշակի կարգով), այնուհետեւ՝ երկու շարք չորսական այլ բաղաձայններ (կրկին՝ որոշակի կարգով): Հնդկական այբուբեններից մէկը իւրացրած մասնագէտը դիւրութեամբ կը գտնի համապատասխան տառը միւս այբուբեններում՝ նոյն բջիջում, նոյն շարքում:

14 Ինչպէս եւ ունենք պարսիկ → պարսկերէն:

Հնդկաստանի պաշտօնական 22 լեզուներն այսօր գործածում են բրահմեան սերնդի տասը տեսակի գիր. դեւնագ(ը)րի¹⁵ (देवनागरी)՝ նոր հնդկերէնի, սանսկրիտի, մարաթերէնի, մայթիլերէնի եւ շատ ուրիշ լեզուների համար, բանգալ-ասամեան (বাংলা, অসমীয়া), գուր-մուքեան (गुजराती) (փանջաբերէնի համար), գուջրատեան (ગુજરાતી), որիա (որիական) (ଓଡ଼ିଆ), իսկ դրաւիդեան լեզուների համար՝ տամիլական (தமிழ்), տելուգու (తెలుగు), կաննադական (ಕನ್ನಡ), մալայալամական (മലയാളം), վերջապէս՝ տիբեթաբիրմանական լեզուներից՝ մայտայական¹⁶: Կան շատ ուրիշ այլ գրեր: Բոլորը ձախից աջ են ընթերցւում:

Դրանցից բացի՝ պաշտօնական եւ լայն կիրարկութեան մէջ է արաբապարսկական մի քիչ ձեւափոխուած գիրը՝ իր մի քանի տարատեսակներով (ուրդու լեզուի, կաշմիրերէնի եւ սինդերէնի համար):

Այբբենական համարուող գրերից պաշտօնական են լատինականը (անգլերէնի համար) եւ սանտալերէնի համար 1925ին յատուկ ստեղծուած իւրատեսակ իր գիրը:

Փաքիստանում պաշտօնական է արաբապարսկական գիրը, Բանգլադէշում նոյն բանգալեանը (բանգալ-ասամեանը), Նեպալում՝ նոյն դեւնագ(ը)րին, Շրի Լանկայում՝ սինհալականը (සිංහල) եւ նոյն տամիլականը:

Մեր սոյն յօդուածի օրինակները հնդկերէնից են լինելու եւ դեւնագրեան գրերով:

Դեւնագ(ը)րին սանսկրիտի համար լատինական տառադարձութեան է ենթարկուել դեռեւս ԺԺ. դարում եւ մինչեւ հիմա ամուր հիմքեր ունի գիտական շրջանակներում: Դա յայտնի IASTն է (International Alphabet of Sanskrit Transliteration, սանսկրիտի գրադարձութեան միջազգային այբուբենը): Նրա առաւելութիւններից է նաեւ, որ հարիւր տոկոսանոց անկորուստ գրադարձութիւն է. դեւնագրեան գիրը կարելի է լատինականի գրադարձել եւ նորից ետ գրադարձել առանց կորստի: Սակայն նա ունի իր

15 Հայերէն ածանցով՝ դեւնագ(ը)րեան: Սրա տառադարձութեան համար տե՛ս ստորեւ:

16 Գրերից յետոյ, փակագծերում, օրինակի համար դրել ենք այդ գրի կամ լեզուի անուանումը իր իսկ նշանագրերով: Մայտայական գրի համար Յունիկոդով օրինակ չգտանք:

թերութիւնները. նոր հնդկերէնի համար ճկուն չէ եւ երբեմն հեռու՝ կենդանի արտասանութիւնից: Գոյութիւն ունեն եւ այլ գրադարձութիւններ, որ այստեղ չենք յիշատակի: Մենք այս յօդուածում բերելու ենք նոր հնդկերէնի արտասանութիւնը հայերէն տառերով (տե՛ս ստորեւ), որոնք, կարծում ենք, աւելի վատ չեն արտայայտում իրողութիւնը:

ՀԱՅԵՐԷՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՀՆՁԻԿԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ինչպէս ամէն յօդուածում նշում ենք, հայերէնի հնչիւնաբանութիւնն ու ուղղագրութիւնը ունեն սկզբունքներ, որոնք անհրաժեշտ է կիրարկել իւրաքանչիւր լեզուից կատարելիք տառադարձութեան ժամանակ: Սոյն յօդուածը չծանրաբեռնելու համար այդ սկզբունքները չենք կրկնում: Հիմնարար այդ սկզբունքների մասին աւելի մանրամասն տե՛ս մեր առաջին երեք յօդուածների համանուն բաժիններում (Հայերէն տառադարձութեան հնչիւնա(բան)ական սկզբունքները):

ՀՆԴԿԵՐԷՆԻ ՀՆՁԻԿՆԵՐՆ ՈՒ ՀՆՁՈՅԹՆԵՐԸ

Ստորեւ՝ արդի հնդկերէնի դեւնագ(ը)րի այբուբենի նշանագրերը՝ ըստ աւանդական կարգի: Նկատեցէք որ սոյն յօդուածում արտասանութիւնը բերում ենք ոչ թէ Հնչիւնաբանութեան Միջազգային Ընկերութեան (IPA¹⁷) այբուբենով, այլ հայերէն տառերով: Յիշեցնենք, որ հնչոյթի կամ հնչիւնի¹⁸ նշանը ընդունուած է դնել անկիւնաւոր փակագծերի մէջ՝ [ա], [բ], [գ], իսկ տառ արտայայտելու համար նշանագիրը դնում ենք չափերտների մէջ՝ «ա», «բ», «գ» եւ այլն:

17 International Phonetic Association, Հնչիւնաբանութեան Միջազգային Ընկերութիւն, որի հնչական նշանագրերով է ընդունուած գրի առնել զանազան լեզուների հնչոյթները: Միջազգայնօրէն ընդունուած է կա՛մ Փրանսերէն (API), կա՛մ անգլերէն (IPA) յապաւումը: Յանդուած աղիւսակում բերել ենք նաեւ այս գրադարձութիւնը:

18 «Հնչոյթ» եւ «հնչիւն» եզրոյթների տարբերութիւնը քաջ յայտնի է լեզուաբանութեանը: Տե՛ս ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, Հ. Զ. - ԳԱԼՍՏԵԱՆ, Ս. Ա. - ՂԱՐԱԳԻԻԼԵԱՆ Թ. Ա., *Լեզուաբանական քառարան*, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի հրատ., Երեւան 1975:

Ա [ը], Ա [ա՛], Է [ի], Է՛ [ի՛], Յ [ու], Յ [ո՛], Ք [րի], Է [ե՛], Է [այ, էյ, է], Օ [ո՛], Օ՛ [աւ, աօ, օ], Կ [կ], Խ [ֆ], Գ [գ], Կ [գհ], Զ [ն (կ/ֆ/գ/գհ-ից առաջ)], Կ [ն], Ը [չ], Ե [ջ], Զ [ջհ], Ե [ն (ն/չ/ջ/ջհ-ից առաջ)], Ը [ւ], Ծ [թ], Զ [դ], Ծ [դհ], Ե [ն], Ե [տ], Ե [թ], Զ [դ], Ե [դհ], Ե [ն], Ե [պ], Կ [փ], Ե [ք], Ե [քհ], Ե [մ], Ե [յ], Ե [ր], Ե [լ], Ե [վ], Ե [շ], Ե [շ], Ե [ս], Ե [հ], Ե [յաւելեալ (տակը կետով)]՝ Կ [կ], Ե [խ], Ե [խ], Ե [ղ], Ե [ղ], Ե [գ], Ե [թ], Կ [ֆ], Ե [ք], Ե [քհ]: Պաշտօնապէս՝ 44 հիմնական նշանագիր (կետաւորները չհաշուած)¹⁹:

Մի քանի դիտողութիւն.

Ա. Բացականչական նշանը երկարացման համար է: [ա՛], [ե՛] եւ [օ՛] պարզ հնչիւնները երկայն են ըստ բնութեան: Սակայն քանի որ նրանք չունեն իրենց կարճ զուգահեռները ([ա՛]ի կարճ զուգահեռը համարուում է [ը] հնչիւնը), բաւարարուում ենք (ինչպէս եւ շատ հրատարակութիւններ) հնչիւնն առանց երկարացման նշանի գրելով:

Բ. [աւ] երկբարբառի մէջ հիւնը կիսաձայն հնչիւն է արտայայտուում (անգլերէն w): Այն կարող է հնչել նաեւ [աօ] կամ աւելի յաճախ՝ պարզապէս բաց [օ] (ի տարբերութիւն պարզ [օ՛]ի, որ փակ է): औत (կին) բառը կարող է հնչել [աւրըտ – աօրըտ – օրըտ]: Աւելի մանրամասն՝ տե՛ս ստորեւ:

Գ. [հ] պարունակող բաղաձայնները (գհ, ջհ, դհ, դհ, քհ) չնչեղ ձայնեղներ են, որ չկան գրական հայերէնում:

Դ. [ն] հնչոյթը մի քանի նշանագիր ունի՝ ըստ իրենից յետոյ եկող բաղաձայնների կարգի (տե՛ս ստորեւ):

Ե. Ընդգծում ունեցող բաղաձայններով արտայայտել ենք հնդկերէնի գազաթնային բաղաձայնները, որոնք չկան հայերէնում:

Զ. Յաւելեալ տառերից առաջին վեցը փոխառեալ օտար (նախ եւ առաջ՝ արաբապարսկական եւ անգլիական) հնչիւններ արտայայտելու համար են:

Է. Վերջին երկու՝ [ք] եւ [քհ] հնչիւնները ուշ շրջանի ներմուծում են եւ դրա համար չունեն իրենց համապատասխան տառերը: Դրանք նոր հնդկերէնին յատուկ ձայներ են:

19 Սանսկրիտն ունի մի քանի այլ նշանագրեր, որ արդի հնդկերէնը չի գործածում:

Հնդկերէնի ուղղագրութիւնը պահանջում է, որ բաղաձայններին յետոյ եկող ձայնաւորները այլ կերպ գրուեն: Օրինակի համար բերում ենք «կ» բաղաձայնը վերի բոլոր «ձայնաւորներով»:
 Կ [կը] ([ը] հնչիւնի դէպքում ոչինչ չի աւելանում), Կա [կա], Կի [կի] (ձայնաւորը գրում է բաղաձայնից առաջ, բայց միեւնոյն է հնչում է յետոյ), Կի [կի՛], Կի [կու], Կի [կո՛ւ], Կի [կրի], Կե [կէ], Կե [կայ], Կո [կօ], Կո [կաւ]:

Հնդկերէնի (եւ տարածաշրջանի այլ լեզուների) քերականները հետաքրքրական մօտեցում ունեն բաղաձայն տառերի հընչման վերաբերեալ: Քանի որ բաղաձայնները հնդկերէնում աւանդականում են կը, քը, գը, պը, փը, բը... եւ այլն (բաղաձայնների մեծ մասը առանց ձայնաւորի անհնար է արտասանել, դրա համար բաղաձայն հնչիւնին [ը] ձայնաւոր են աւելացնում²⁰), քերականները համարում են, որ [ը] հնչիւնը ներգոյ է (պարունակում է) ամէն բաղաձայնի մէջ եւ բաղաձայնից յետոյ այն գրելու կարիքը չկայ: Մօտաւորապէս այդպիսի տրամաբանութիւն է նաեւ հայերէնի «ն[ը]-կար», «աւ-տ[ը]դ», «մ[ը]շ-տ[ը]ն-ջե-նա-ւոր» եւ նման գրութիւնների մէջ: Սակայն միշտ չէ որ բաղաձայնը [ը] հնչիւն է պարունակում: Այդ դէպքերում հնդկերէնը մասնաւորապէս գործածում է հալանտ (կամ՝ վիրամ, տակը թեք գիծ) նշանը՝ Կ [կ]:

Բաղաձայնների միջեւ [ը] ձայնի բացակայութեան դէպքում (երբ երկու կամ երեք բաղաձայններ իրար ետեւից են գալիս)՝ հնդկերէնը լայնօրէն կիրարկում է կցագրերի համակարգը: Հայերէնում «պաշտօնապէս» ունենք միայն մէկ կցագիր՝ «և» («ե+և»): Գոյութիւն ունեն նաեւ ոչ պաշտօնական «մն, վն, միս» եւ այլ կցագրեր²¹: Հնդկերէնն ունի մի քանի հարիւր կցագիր (տեսականօրէն ամէն բաղաձայն ամէն բաղաձայնի հետ): Զ [կշ], Զ [շը], Զ [շն/զյ], Զ [տը], Զ [նը], Զ [պտյ], Զ [սմյ], Զ [սսմ], Զ [տսնյ] եւ բազմաթիւ այլ կցագրեր²²: Մեր տառադարձութեան տեսակէտից՝ կցագրերը ոչ մի տարբերութիւն չունեն իրար ետեւից

20 Ինչպէս այսօր անում է սովետահայերէնը՝ ա, քը, գը, դը:

21 Համակարգչային բոլոր տառատեսակները չունեն այս կցագրերը:

22 Իրար կարող են կցուել միմեկի չորս բաղաձայն, թէւ երկտառ կցագրերը ամենատարածուածներն են: Անփորձ աչքի համար դրանք միշտ չէ որ հասկանալի են:

եկող բաղաձայնների համեմատ, եւ հայերէն գրադարձութեան մէջ հնդկական անունների բոլոր կցագրերը «վերանում» են:

Հնդկերէն լեզուին եւ մասնաւորապէս հնչիւնաբանութեանը աւելի մօտից ծանօթանալու համար, ընթերցողին ներկայացնում ենք մի քանի աշխատութիւն արդի հնդկերէնի (Hindi)²³ եւ սանսկրիտի²⁴ վերաբերեալ:

ՀՆԴԻԿԵՐԷՆԻՑ ՏԱՌԱԴԱՐՁԵԼՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐ ԵՒ ՆՐԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արդի հնդկերէնն ունի 10 ձայնաւոր (3 կարճ, 5 երկայն եւ երկու «երկբարբառ», որ փաստօրէն վերածուել են ձայնաւորի՝ տե'ս ստորեւ), եւ 32 բաղաձայն (չհաշուած օտարները), ընդամենը 42 հնչոյթ: Հայերէնն ունի 36 հնչոյթ՝ 6 ձայնաւոր, 30 բաղաձայն ([յ]ն բաղաձայնների մէջ ենք հաշուում):

Ստորեւ անդրադառնում ենք հնդկերէն տառադարձութեան գլխաւոր կանոններին ու նրբութիւններին:

ա) Հնդկերէնի ձայնաւորները

Հնդկերէնի [ա'], [ի], [ի'], [ու], [ն'], [է'], [օ'], ձայնաւորները դժուարութիւն չեն ներկայացնում: Ինչպէս ասացինք վերը, [ա']ն,

-
- 23 RUPERT SNELL, *Beginner's Hindi Script*, Hodder & Stoughton Educational, London 2003. AVANISH KUMAR (Chief Editor), *Deskbook on Orthography of Devanagari Script*, Central Hindi Directorate, Dept. of Higher Education, Ministry of Human Resources Development, Government of India, New Delhi 2019. R.S. MCGREGOR, *Outline of Hindi Grammar*, Oxford University Press, Oxford 1987. RAMA KANT AGNIHOTRI, *Hindi, An Essential Grammar*, Routledge, London & New York 2006. OMAR N. KOUL, *Modern Hindi Grammar*, Dunwoody Press, Springfield 2008. LAMBERT, H. M., *Introduction to the Devanagari Script (For Students of Sanskrit, Hindi, Marathi, Gujarati and Bengali)*, Oxford University Press, London 1953. MCGREGOR, R. S., *The Oxford Hindi-English Dictionary*, Oxford University Press, Oxford Delhi 2002. ДЫМШИЦ, З. М., *Грамматика языка хинди*, тт. 1-2, Изд. «Наука», Москва 1986. БЕСКРОВНЫЙ, В. М., *Хинди-русский словарь*, Гос. изд. иностранных и национальных словарей, Москва 1959.
- 24 Սանսկրիտը մեծապէս օգնում է արդի հնդկական լեզուները աւելի լաւ հասկանալու: RUPPEL, A. M., *The Cambridge Introduction to Sanskrit*, Cambridge University Press, Cambridge 2017. *Sanskrit for Beginners, A Simple and Comprehensive Guide*, (online version), last updated 9 Oct. 2022.

[Է՛]ն եւ [օ՛]ն միայն երկայն են լինում (եւ պարզութեան համար դրանց երկարացման նշանը այսուհետեւ չենք դնելու): Հայերէն տառադարձութիւնը կարճ եւ երկայն միակերպ է արտայայտում:

*Օրինակներ*²⁵. आगरा [ագրա] Ագրա, आसनसोल [ասընսոլ] Ասանսոլ, आंध्र प्रदेश [անդիրը պըրդէշ] Անդրա Պրադէշ, इंदौर [ինդաւր/ինդոր] Ինդաւր/Ինդոր, आइज़ोल [աիզօլ] Այիզոլ, इचलकरंजी [իճըլկըրընջի՛] Իճալկարանջի, इफाल [իմփալ] Իմփալ, इटावा [իտավա] Իտաւա, नागरकोइल [նագըրկօիլ] Նագարկոյիլ, वसई-विरार [վըսըի՛ վիրար] Վասայի-Վիրար, मदुरई [մըդուրըի՛] Մադուրայի, हकु वजुाई शाह [հըկու վըջուքհաի՛ շահ] Հակու Վաջուքայի Շահ, उत्तर प्रदेश [ուտտըր պըրդէշ] Ուտար Պրադէշ, उत्तराखंड [ուտտըրաքընդ] Ուտարաքանդ, उज्जैन [ուջջայն] Ուջայն, उल्हासनगर [ուլհասնըգըր] Ուլհասնագար, उदयपुर [ուդըյպուր] Ուդայպուր, लखनऊ [լքֆըն՝ւ] Լաֆնահու, मऊ [մըն՝ւ] Մահու, नोएडा [նօէդա] Նոյեդա, अंजलि एला मेनन [ընջըլի էլա մէնըն] Անջալի Ելա Մեման, ओझुकरै [օջհուկըրայ] Ոջուկարայ, ओडिशा [օքիշա] Ոքիշա (Ոքիա ցահանգը):

բ) *Ա* [ը] ձայնաւորի տառադարձումը

Այս ձայնաւորի տառադարձումը խնդիր է ոչ միայն հայերէնում: Հնչիւնաբանօրէն այն երկայն *Ա* [ա՛]ի կարճ համարժէքն է: Կենդանի խօսքի մէջ կարող է արտայայտուել մի քանի ձեւով. [ը], բաց [ա] ([ä]), թոյլ [ը] կամ լրիւ համր: Ստուգաբանօրէն՝ [ը]ն յաճախ պարսկերէնի բաց [ä]ի համարժէքն է, օր.՝ պարսկերէնից (եւ պարսկերէնի միջոցով արաբերէնից) փոխառեալ हजार [հըզար] հազար, दुश्मन [դուշմըն] թշնամի (դուշման), तरफ [տըրքֆ] կողմ (թարաֆ), खराब [խըրաք] վատ, աւեր (խարաք), गरीब [ղըրի՛ք] աղքատ (ղարիք) բառերի մէջ այն հնչում է [ը] կամ թոյլ [ä]: Հայի ականջին այս բառերն աւելի ծանօթ են [ա] տեսքով:

25 [ը]ի տառադարձութեան համար տե՛ս յաջորդ կէտը:

Ինչպէս շատ լեզուներում, դարերի հոլովոյթը հնդկերէնի թոյլ [ը]երը (ոչ թէ բոլոր [ը]երը, այլ միայն թոյլերը) տանում է համընթեան: जंगल [ջընգըլ] «անտառ» բառից²⁶ ածանցեալ՝ जंगली [ջընգլի՛] («անտառային») ձեւի մէջ միջանկեալ [ը]ն սղած է: Այն կարող նաեւ տարբեր կերպ հնչել ըստ խօսողի, օր.՝ विकसित [վիկ- (ը)սիտ] («զարգացած») բառը ոմանք արտասանում են [վիկսիտ] կամ շատ թոյլ [ը]ով²⁷:

Սակայն չափածոյ խօսքում կամ երգերի մէջ [ը]ն կարող է աւելի զգալի լինել, հետեւաբար չենք կարող ասել որ այն արդէն լրիւ մեռած է (հմտ. Ֆրանս. համը «e»ի նոյն դրսեւորումները): Այս ամէնը ցոյց է տալիս [ը] ձայնի անկայունութիւնը եւ տառադարձութեան դժուարութիւնը:

Երբ եւրոպացի եւ մասնաւորապէս անգլիացի լեզուաբանները ԺԹ. դարում գրադարձեցին սանսկրիտի Յ ձայնաւորը, նրանք աւելի յարմար բան չգտան, քան այն արտայայտելու լատինական «a» տառով²⁸ (իսկ երկայն ՅԻ-ի համար գրեցին «ā»):

Սանսկրիտի քերականութիւնների մէջ այն այդպէս էլ ուսուցանւում է՝ կարճ «a», եւ ամէն անհատ ու ազգի ներկայացուցիչ այն իր ձեւով է ընկալում: Սանսկրիտի գրադարձումը ընդունուած է այդպէս էլ գրել: Այդ անունների տառադարձումը ինչ-որ տեղ պայմանական է, օրինակ՝ देव: [վէդըհ] «գիտելիք» բառի ուղղականիվերջաւորութիւնը [-ըհ] է (ստուգաբանօրէն նոյնիսկ [-ըս]), իսկ «վէդա(ներ)» ձեւի մէջ տառադարձած է պարզապէս բառի արմատը եւրոպական «a» պայմանական ձայնաւորով: նմանապէս՝ देव: [դէվըհ] «աստուած, դի(f)» բառի եւրոպական տառադարձումն է deva (այսինքն՝ զուտ արմատը «a» [ը] ձայնաւորով): Այստեղից էլ ունենք Mahābhārata [մըհաբհարըտը]՝ Մահաբհարատա եւ նման այլ՝ երկարաշունչ անուններ:

Ինչպիսին էլ եղած լինի սանսկրիտի իսկական (պատմական) արտասանութիւնը, արդէի հնդկերէնում իրավիճակն այլ է, եւ

26 Պարսկ. جنگ [jängäl], որտեղից՝ անգլ. jungle, ռուս. джунгли (յոգմակի), սովետահայերէն՝ ջունգլի:

27 RUPERT SNELL, *Beginner's Hindi Script*, op.cit., p. 68.

28 Անգլերէնով գրուած փրականութիւնների մէջ այդ հնչիւնը համեմատում են անգլերէնի about, ago, again եւ նման բառերի առաջին «a»ի հետ:

ակնյայտ է, որ այս ձայնալորի գրութիւնը լրիւ չի համապատասխանում արտասանութեանը: Եթէ սանսկրիտի եւրոպական դասական գրադարձութիւնը արտայայտում է ուղղագրութեան բոլոր ՅՄ [ը] («a») տառերը, նոր հնդկերէնը միշտ չի ընդունում դա: Օրինակ համեմատենք՝ राम् Ռամա (դիւցազներգական անունը) եւ Ռամ (արդի հնդկերէն արական անուն), ऋवेद Ռիգվեդա (դիւցազներգական) եւ նոր հնդկերէն արտասանութեամբ՝ Ռիգվեդ: Նոր հնդկերէնը ջնջել է սանսկրիտի հոլովական գրեթէ բոլոր վերջաւորութիւնները:

Նմանապէս՝ योग [յօգ(ը)] (բառացի՝ «կապ, միութիւն») սանսկրիտերէնից «յոգա», բայց արդի հնդկերէնը հնչում է [յօգ]: कर्म [կըրմ(ը)] «կարմա» (սանսկրիտերէնից՝ եւրոպական տառադարձութեամբ), բայց «կարմ» (գործ)՝ արդի արտասանութեամբ: देवनागरी գրատեսակը միջազգայնօրէն գրադարձում եւ կոչում են devanāgarī: Բառի առաջին [ը]ն համը է, իսկ երկրորդը՝ թոյլ: Կենդանի արտասանութիւնն է [դեվնա'գ(ը)րի]: Հայերէն լաւագոյն տառադարձութիւնը մեր կարծիքով պէտք է լինի «դեւնագրի» ([-գըրի] արտասանութեամբ): Մենք դա այդպէս էլ գրում ենք սոյն յօդուածում²⁹:

Բառավերջին [ը] հնչիւնը գրեթէ միշտ համը է: Այդ դէպքերում ուղղագրութիւնը ոչ մի նշան էլ չի դնում (այսինքն՝ համարում է, որ բաղաձայնը միայն բաղաձայն է. ինչպէս հայերէնում). օր.՝ नगर [նըգըր] քաղաք, देश [դէշ] երկիր:

Երկու բաղաձայնով վերջացող որոշակի տիպարի բառերի մէջ [ը] հնչիւնը սովորաբար արտասանում է վերջում՝ मित्र [միտր(ը)] ընկեր, चित्र [ճիտր(ը)] նկար: Բայց կարող է եւ լինել [միտ(ը)ր], [ճիտ(ը)ր]³⁰: Այսպիսի դէպքերում հայերէնի տառադարձութեան մէջ ընդունուած է ձայնալոր չգրել: Ֆրանսերէն Sartre,

29 Այս բառի համար մենք բացառապէս պահպանում ենք օտար «ի» վերջաւորութիւնը, քանի որ բառը իր ամբողջական տեսքով է փոխ առած: Նոյնը չէ լեզուների անուանումների պարագան, քանզի հայերէնը նախ փոխ է առնում ազգի կամ ցեղի անունը, եւ այնուհետեւ (հայերէնի կանոններով) վրան աւելացնում հայերէնի «-երէն» ածանցը:

30 Անգլերէն ամենահեղինակաւոր բառարանը मित्र բառի հնչումը տալիս է [mitr] (McGREGOR, R. S., *The Oxford Hindi-English Dictionary*, 811), իսկ

Notre-Dame, Chartres եւ նման համակցութիւնները (Ֆրանսերէնում այս վերջաւորութիւնները հնչում են [-տը]) տառադարձում ենք Սարտր, Նոտր-Դամ, Շարտր ([-տը]): Մենք գտնում ենք, որ հնդկերէնի դէպքերում եւս ցանկալի կը լինէր հայերէնում ձայնաւոր չգրել: Այլապէս գրելու էինք «ա» (միտրա, միտրա) (քանի որ «ը» հնարաւոր է գրել՝ միտը, միտը): մի բան որ մեր գրութիւնը աւելի էր հեռացնելու կենդանի արտասանութիւնից: Նմանապէս՝ मंत्र [մընտր(ը)] «օրհներգ, աղօթք, աղերսանք» բառի համար (սանսկրիտերէնից՝ անգլերէնի եւ ռուսերէնի միջնորդութեամբ) ունենք «մանտրա» ձեւը, այնինչ բնական կը լինէր հայերէն գրել «մանտր»:

Մենք ուրեմն պէտք է ուշադիր լինենք. ա) գրենք «ա»՝ որտեղ այն ստուգաբանօրէն լիարժէք ձայնաւոր է, բ) չգրենք բայց կարդանք [ը]՝ որտեղ այն պէտք է եւ յարմար է հայերէնին, եւ գ) չգրենք եւ ոչինչ չկարդանք՝ որտեղ այն լրիւ համը է:

Օրինակներ.

ա) լիարժէք «ա» տառադարձութեամբ. सूत [սո'ւրլա] Սուրատ (աւանդաբար՝ Սուրաթ), बराक [բըրակ] Բարակ (գետ), महानदी [մըհանդի] Մահանդի (գետ), नर्मदा [նըրմդա] Նարմադա (գետ), मही [մըհի] Մահի (գետ), विशाखापटनम [վիշաֆապտնմ] Վիշաֆապատնամ, मेरठ [մէրլթ] Մերաթ, ग्वालियर [գվալիյըր] Գուալիար (համ. անգլ. Gwalior), जबलपुर [ջըբըլպուր] Ջաբալպուր, गोरखपुर [գօրքֆպուր] Գորաֆպուր, कटक [կըտըկ] Կատակ (համ. անգլ. Cuttack), बैंगलुरु [բէնգըլուրու] Բենգալուրու:

բ) չգրուող բայց արտասանող [ը]ով. गोदावरी [գօդավըրի] Գոդավ[ը]րի (գետ) (աւելի լաւ է քան Գոդաւարի), गुजरात [գուջ(ը)-րատ] Գուջ[ը]րատ (աւելի լաւ է քան Գուջարատ, մանրամասն տե՛ս ստորեւ): Ինչ եւ է՝ այս տիպարի տառադարձումները պէտք է հնարաւորինս սահմանափակել:

RUPERT SNELL, *Beginner's Hindi Script*-ը [mitrā] (60) («ä» քոյլ [ը]ի նշանն է): Տե՛ս նաեւ MCGREGOR, R. S., *Outline of Hindi Grammar*, p. xxvii:

– վանկավերջին՝ դիրքը փոխած չգրողով [ը]ով (-տր/-դր)· ब्रह्मपुत्र [բրեհմպուտր(ը)] Բրահմապուտր, इन्द्र [ինդր(ը)] Ինդր (աստուածուկթեան անուն) (աւելի լաւ է քան ընդունուած Ինդրան), चंद्रपुर [ճընդր(ը)պուր] Ճանդրպուր («ճանդր» առանձին արմատ է), चित्रकूट [ճիտրըկո՛ւտ(ը)] (դիւցազներգական լեռան անուն է, լատինատառ գիտական տառադարձուկիւնը Citrakūṭa), Հայերէն աւելի լաւ կը լինի գրենք ձիտ[ը]րկուտ: Նմանապէս՝ नरेंद्र मोदी [նըրէնդր(ը) մոդի՛] Նարենդր Մոդի (Հնդկաստանի ներկայիս վարչապետը), चन्द्रशेखर [ճընդր(ը) շէֆըր] Ճանդր Շեֆար:

գ) Համր [ը]ով. साबरमती [սաբըր-մըտի՛] Սաբարմատի (գետ) ([ը]ն լրիւ համր է [ը]ից յետոյ, միւս երկուսը գրում ենք «ա»), प्रयागराज [պրըյագ-րաջ] Պրայագրաջ ([գ]ից յետոյ [ը]ն համր է):

Բառասկզբին հանդիպող «ը»ի օրինակ՝ अमृतसर [ըմրիտսըր], հայերէն կարող էինք նոյնիսկ գրել Ըմրիտսար (թէեւ անգլերէն բնականաբար Amritsar է):

मुअनजो-दड़ो [մուընջօ-դըքօ] կամ मोहन जोदड़ो [մօհըմ ջօդըքօ] աւանդաբար՝ Մոհենջո-Դարո (Mohenjo-Daro), սակայն աւելի հայկազուն տառադարձուկիւնը կը լինէր Մոհնջո-Դար (Մեռելոց դար/բլուր):

գ) «այ» եւ «աւ» երկրարքառները

Հնդկերէնի պարզ [է՛] եւ [օ՛] ձայնաւորները առաջացել են վաղնջական [այ] եւ [աւ] կարճ երկբարբառներից, որ դեռեւս հընազոյն հնդկերէնում արդէն պարզուել էին: Դրան զուգահեռ՝ վաղնջական [ա՛յ] եւ [ա՛ւ] երկայն երկբարբառները կարճացել են եւ հին հնդկերէնում (սանսկրիտում) հնչում էին արդէն [այ] եւ [աւ]³¹:

Այսօրուայ հնդկերէնում սակայն՝ այս վերջին երկբարբառներն էլ են պարզուելու ճանապարհին: Երկրի զանազան շրջաններում դրանք կարող են հնչել՝ ऐ [այ, ըյ, էյ, է] եւ औ [աւ, ըւ, աօ, օ]: Հնդկերէնի արեւմտեան բարբառները, ինչպէս նաեւ «գրական»

31 RUPPEL, A. M., *The Cambridge Introduction to Sanskrit*, p. 19.

արտասանութիւնը³² դրանք արդէն հնչեցնում են համապատասխանաբար բաց [է] եւ բաց [օ]: Արեւելեան բարբառներից շատերը սակայն պահում են հին երկբարբառային արտասանութիւնը՝ [այ/էյ] եւ [աւ/աօ]:

Հաշուի առնելով ստուգաբանութիւնը եւ սանսկրիտի տառադարձութիւնը, մենք առաջարկում ենք պահել այդ երկու ձայների երկբարբառային տեսքը՝ համապատասխանաբար «այ» եւ «աւ» տառադարձութեամբ: Քննելի հարց է:

Օրինակներ. उज्जैन [ուջջայն] Ուջայն, ओझुकरै [օջհուկըրայ] Ոջուկարայ, औरंगाबाद [աւրընգաբադ] Աւրանգաբադ, अनुजा चौहान [ընուջա փաւհան] Անուջա Ճաւհան: Զուգահեռաբար՝ եզակի դէպքերում, երբ անհնար է «այ» կամ «աւ» գրելը, ստիպուած ենք լինելու տառադարձել «ե/է» եւ «ո»: **Օրինակներ.** लाहौर [լահօր] Լահոր, इंदौर [ինդօր / ինդաօր] Ինդոր (կարելի է նաեւ Ինդաւր, հմմտ. нндур. Индаур):

դ) ॠ «րի» «ձայնաւորը»

ॠ նշանագիրը սանսկրիտում համարւում է վանկարար ձայնաւոր եւ հնչում է մօտաւորապէս [ըր]³³: Արդի հնդկերէնում հանդիպում է միայն հին հնդկերէն բառերի մէջ եւ հնդկախօսների մեծ մասն այն արտասանում է [րի]: Զանազան շրջաններում (մանաւանդ հնդկարիական այլ լեզուների տարածման շրջաններում) լսելի են նաեւ [րու, րա, րը] տարբերակները: Այսօր ընդունուած է տառադարձել «րի», նոյնիսկ սանսկրիտից եկող անունների դէպքում:

Բաղաձայններից յետոյ տառը գրւում է յապաւած տեսքով, ինչպէս եւ բոլոր ձայնաւորները, օրինակ՝ ॠ [կրի]:

Օրինակներ. कृष्ण [կրիշնը] Կրիշնա (հնում հնչում էր երեւի [կը՛րշնը]՝ շէշտը առաջին [ը]ի վրայ), ऋग्वेद [րիգվէդը] Ռիգվեդ կամ Ռիգ վեդ, սանսկրիտ հնչումով՝ [ըրգվէդը]՝ կարող ենք գրել նոյնիսկ

32 Եթէ իհարկէ համարենք, որ գոյութիւն ունի մի միասնական «գրական» արտասանութիւն:

33 Զեմք ուզում խորանալ այս մօտեցման քերիութեան մէջ. արեւմտեան (եւ հնդկական) լեզուաբանութիւնը դա համարում է ձայնաւոր:

Ըրգվեդ³⁴: 𐎠𐎼𐎷𐎡 [րիշի] ռիշի (իմաստուն), լատինական տառադարձութեամբ՝ rishi, ռուսերէն՝ риши/рши (հմմտ. բուրիաթերէն arshi, մի բան որ վկայուծ է թէ հայերէն կարող էինք գրել Ըրշի): Այլ օրինակներ. 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 [տրիշշն'ւր] Տրիշուր³⁵, 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 [ըմրիտսըր] Ըմրիտսար (կամ՝ Ամ-), 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 [վրիմդավըմ] Վրիմդաւան³⁶:

ե) Ռեգային ձայնաւորներ

Բոլոր ձայնաւորները կարող են ռեգային հնչուծ ստանալ, այսինքն՝ արտասանուել քթի մէջ: Ուղղագրութիւնը դրա համար նախատեսել է տառի վրայ դրուող լուսնակէտ (ճանդրբինդու) կամ այլապէս՝ կէտ (բինդու) զատորոշ նշանները (վերջինս փոխարինուծ է լուսնակէտին երբ նշանագրի վերին մասուծ արդէն մի այլ գիծ կայ): Օրինակ՝ 𐎠 [ը⁶], 𐎠𐎴 [ա⁶], 𐎠𐎴 [ի⁶], 𐎠𐎴 [ի⁶], 𐎠𐎴 [ն⁶], 𐎠𐎴 [ն⁶], 𐎠𐎴 [է⁶], 𐎠𐎴 [է⁶], 𐎠𐎴 [օ⁶], 𐎠𐎴 [աօ⁶] (ռեգայնացուծն այստեղ արտայայտել ենք վերին փոքր «ն» տառով):

Ռեգայնացուծը օտար այլ լեզուներից (օրինակ՝ ֆրանսերէնից) հայերէն ընդունուած է տառադարձել՝ ձայնաւորին յաջորդելով մեր «ն» տառը³⁷: Երբ ռեգային ձայնաւորին յաջորդուծ է մի բաղաձայն, հայերէնի արտասանութիւնը գրեթէ համընկնուծ է հնդկերէնի ռեգային արտասանութեանը: Տարբերութիւնը զգացուծ է միայն երբ ռեգային ձայնաւորին ոչինչ չի հետեւուծ (այսինքն՝ բառավերջին): Այս դէպքուծ մեր «ն» յաւելեալ տառը մի քիչ աղաւաղուծ է փոխատու լեզուի հնչուծը, սակայն այլ հնարաւորութիւն չունենք: Հնդկերէնի պարագայուծ՝ բառավերջի ռեգային ձայնաւորները երբեմն շատ թոյլ են ռեգայնանուծ, եւ կարելի էր կարծել թէ հնարաւոր է ռեգայնացուծը բնաւ չարտայայտել (գրել միայն մի ձայնաւոր հնչիւն): Տրամաբանութիւնը պահելու նպատակով յամէնայն դէպս գրուծ է «ն» տառը³⁸:

34 «Ըրգ»ը ստուգաբանական կապ ունի հայերէն «երգ» արմատի հետ, իսկ «վեդ»ը՝ «գիտ» արմատի:

35 Սանսկրիտեան տառադարձութեամբ հայերէն կը լինէր Տրշուր (← Տըրշշուր):

36 Սանսկրիտեան տառադարձութեամբ՝ Վրմդաւան:

37 Տե՛ս, մասնաւորապէս, մեր յօդուածաշարքի ֆրանսերէնին մուրրուած մասը:

38 Ինչպէս եւ ֆրանսերէնի տառադարձութեան դէպքուծ:

Ռնգային բաղաձայնների համար տե՛ս ստորեւ:

Օրինակներ. रॉची [rɑʷiʰ] Ռամնի, झाँसी [ʒhɑʷsiʰ] Ջանսի, गाँधीधाम [gɑʷiʰdʰiʰɑm] Գանդիդամ: मालेगाँव [mɑʷlɛgɑʷ] ([ն] *ռըն-* գային է, իսկ յաջորդող [ւ]ն թոյլ [w], նոյնիսկ [o]): Հայերէն կարելի է գրել Մալեգան կամ Մալեգանվ (ՊՎ (գիւղ) բառի մէջ վերջում «վ» տառ կայ, որ խնամքով արտասանելու դէպքում լսելի է): Բայց ոչ՝ Մալեգաոն (ինչպէս անգլ. Malegaon, ռուս. Малегаон): Մալեգանվ գրելու դէպքում հայերէնի «ն»ն ռնգային է հնչում («վ»ից առաջ): Նմանապէս՝ जलगाँव [ʒlɛgɑʷ] Ջալգանվ եւ [գաʷ] վերջաւորութեամբ բազմաթիւ այլ տեղանուններ:

զ) Սանսկրիտերէն «հ» «ձայնաւոր» նշանագիրը

Սանսկրիտերէնից եկող մի այլ նշան է (ձայնաւորների շարքին է պատկանում) վիսարգ կոչուող եւ տառից յետոյ դրուող երկկէտը, օրինակ՝ प्रायः [prɑjɐh] (չատ, յաճախ): Արդի հնդկերէնում հազուադէպ է: Սա մասնաւորապէս սանսկրիտերէն արական անունների ուղղականի վերջաւորութիւնն է: गृह [ɡurɐ] գուրու (ուսուցիչ) բառի սանսկրիտերէն եզակի ուղղականը गृहः [ɡurɐh] է³⁹:

Արդի հնդիկները սանսկրիտերէն նման բառերի վերջում արտասանութեան մէջ աւելացնում են մի յաւելեալ ձայնաւոր՝ նոյնը ինչ եւ [h]ից առաջ ընկածը, օր.՝ शान्तिः [ʒանտիհ] «խաղաղութիւն» բառը կ'արտասանեն [ʒանտիհի]:

Այսպիսի յատուկ անունների օրինակներ չգտանք: Տառադարձելու ենք «հ»:

է) քաղաձայնների քառաստիման դրութիւնը

Հնդկերէնի պայթական եւ պայթաչփական բաղաձայնները քառաստիման են. հայերէնի երեք աստիճաններին աւելանում են շնչեղ ձայնեղները (վերջին սիւնակը ստորեւ): Ստորեւ այդ բաղաձայնների աղիւսակը՝ ըստ հնդկերէնի այբուբենի աւանդական

39 Միւս հոլովները քնականաբար զանազան վերջաւորութիւններ ունեն: «Գուրու»ն (առանց [h]ի) բառի արմատն է, որ յաճախ դնում են ման քառարանների մէջ:

Հերթականութեան: Շնչեղ ձայնեղների, ինչպէս նաեւ գազաթնային բաղաձայնների շարքի մասին կը խօսենք յաջորդ կէտերում: Աղիւսակում՝ չակերտների մէջ հայերէն տառադարձութիւնն է: Ինչպէս տեսնում ենք՝ 12 բաղաձայն ունեն իրենց ճշգրիտ համապատասխանները հայերէնում:

	պարզ խուլ	շնչեղ խուլ	պարզ ձայնեղ	շնչեղ ձայնեղ
Ետնալեզուային	क [կ] «կ»	ख [f] «f»	ग [գ] «գ»	घ [գհ]
Քիւլային	च [ն] «ն»	छ [չ] «չ»	ज [ջ] «ջ»	झ [ջհ]
Գազաքնային	ट [տ]	ठ [թ]	ड [դ]	ढ [դհ]
Ատամնային	त [տ] «տ»	थ [թ] «թ»	द [դ] «դ»	ध [դհ]
Երկշրթնային	प [պ] «պ»	फ [փ] «փ»	ब [բ] «բ»	भ [բհ]

Օրինակներ. कोलकाता [կօլկատա] Կոլկատա (նախկին Կալկաթա), कोल्हापुर [կօլհապուր] Կոլհապուր, करनाल [կըրնալ] Կարնալ, कुमार [կումար] Կումար (անձնանուն), लखनऊ [լքֆնր'ւ] Լաֆնահու, गोरखपुर [գօրքֆպուր] Գորաֆպուր, विशाखापटनम [վիշաֆապըտնմ] Վիշաֆապատնամ, सिख [սիֆ] սիֆ (Հնդկաստանի կրօններից մէկը, անգլ. Sikh, ռուս. сикх), गुरुग्राम [գուրուգրամ] Գուրուգրամ, गोरखपुर [գօրքֆպուր] Գորաֆպուր, गया [գըյա] Գայա, चंडीगढ़ [նընդի'գըրըհ] Շանդիգար, रायचूर [րայնո'ւր] Ռայնուր, पुदुचेरी / पुदुचचेरी [պուդուհի- (ն)էրի'] Պուդուհների (Ֆրանսական Pondichéry-ի Պոնդիշների), छत्तीसगढ़ [չըտտի'սգըրըհ] Չատտիսգար, जयपुर [ջըյպուր] Ջայպուր, अजमेर [ըջմէր] Աջմէր, जम्मू [ջըմմո'ւ] Ջամ(մ)ու, जालना [ջալնա] Ջալնա, तिरुपुर [տիրուպուր] Տիրուպուր, तुमकुरु [տումկուրու] Տումկուրու, तंजावुर [տընջավուր] Տանջաուր, मथुरा [մըթուրա] Մաթուրա, अंबरनाथ [ըմբըրնաթ] Ամբարնաթ, रबीन्द्रनाथ ठाकुर [րըբի'նդրընաթ քակուր] Ռաբինդրանաթ Թակուր (Թագոր), हाथी [հաթի'] Հաթի (փիղ), दुर्गापुर [դուրգապուր] Դուրգապուր, दावणगेरे [դավընըգէրէ] Դաւանագերէ, देवास [դէվաս] Դեւաս, दुर्ग [դուրգ] Դուրգ, पुणे [պունէ] Պունէ, पिम्परी [պիմպրի'] Պիմպրի, पानीहाटी [պանի'հատի'] Պանիհատի, पानीपत

[պանի'պըտ] Պանիպատ, इंफाल [իմփալ] Իմփալ, फणीश्वर [փնի'շվըր] Փանիշուար, बीकानेर [բի'կաներ] Բիկաներ, बेलगावी [բել(ը)գավի'] Բելգավի, बोकारो [բոկարո] Բոկարո, बल्लारी [բըլլարի'] Բալարի, बारासत [բարասըտ] Բարասատ:

ը) Գազաթնայինների տառադարձումը

Գազաթնային (նաեւ՝ շրջական, ներդարձիկ) են կոչւում այն բաղաձայնները, որոնց արտասանութեան ժամանակ լեզուի ծայրը վեր է բարձրանում ու մի փոքր ետ թեքուելով՝ դիպչում կոչաքիմքի գազաթին (լատ. *cacumen*)⁴⁰:

Գազաթնային բաղաձայնների «Ծ [ւ], Ծ [ք], Զ [դ], Ծ [դհ]» շարքի տեղակ հայերէնն ունի «ծ-ց-ձ» շարքը: Սակայն սխալ կը լինէր հնդկերէնի բաղաձայնները փոխարինել «ծ-ց-ձ» շարքով: Հնդկերէնի գազաթնայինները յստակօրէն մօտենում են ատամնային բաղաձայնների շարքին: Դրանք հնչում են անգլերէնի «t-d» բաղաձայնների նմանութեամբ⁴¹, սակայն լեզուի ծայրը է՛լ աւելի է շրջւում դէպի քիմքի խորքը՝ գազաթը: Հնդկերէնի իրենք՝ անգլերէնի «t-d» բաղաձայնները ընկալում են իբրեւ իրենց գազաթնայինների համարժէքը⁴², եւ անգլերէն փոխառութիւնները հէնց այդպէս էլ արտասանում. օր.՝ institute इंस्टीट्यूट [ինստի'տյոն'ւտ] հիմնարկ, doctor Զակտըր, նաեւ डॉक्टर [դակտըր/դօկտըր] բժիշկ: Ստուգաբանօրէն եւս, գազաթնայինները լծորդ են հայերէնի «տ-թ-դ» շարքին. आठ [աթ] ութ (թիւը), ऊँट [ո'ւնտ] ուղտ, եւ այլն: Այս պարագայում մենք չենք կարող այլ մօտեցում ունենալ, քան համարել որ հնդկերէնի գազաթնայինները պէտք է տառադարձել հայերէն ատամնայիններով՝ «տ-դ-թ» (ինչպէս եւ անում են լատինատառ եւ սլաւոնատառ տառադարձութիւնները):

Օրինակներ. पटना [պըտնա] Պատնա, कोटा [կօտա] Կոտա, पटियाला [պըտիյալա] Պատիալա, ठाणे [թանէ] Թանէ, मेरठ [մէրըթ] Մերաթ, बठिंडा [բըթիմդա] Բաթիմդա, चंडीगढ़ [ճընդի'գըրհ] Ճանդիգար, ऋवंडी [րհիվընդի'] Բիւանդի, रामागुंडम [րամագունդըմ] Ռամագունդամ:

40 Լեզուաբանական քառարան, յօդուած Շրջական բաղաձայններ:

41 Անգլերէնում լեզուն դիպչում է ատամներից վեր՝ լինդերին:

42 GREEVES, E., *Hindi Grammar*, The Indian Press, Allahabad 1921, 20.

բ) Շնչեղ ձայնեղների տառադարձումը

Ինչ վերաբերում է շնչեղ ձայնեղներին (घ [qh], झ [ɟh], ञ [ɟh], ध [ɟh], ण [ɽh]), ինչպես ասացինք՝ հայերէն գրական լեզուն չունի այդպիսի հնչիւններ: Հնդիկ քերականները ուսուցանում են, որ [qh], [ɟh], [ɟh], [ɟh], [ɽh] պէտք է արտասանել մի շնչով, այնպես որ դրանց միջեւ չլսուի [ɽ] հնչիւն: Օրինակ՝ ढेल [ɟhɛl] (թմբուկ) բառի մէջ հնդկերէնում [ɽ] հնչիւն չկայ:

Հայերէն օտարանոց տառադարձութիւնը (հիմնուելով եւրոպական լեզուների «gh, cch, dh, dh, bh» գրութիւնների վրայ) յաճախ դրանք գրում է հենց այդպէս՝ երկու տառով⁴³: Մենք սակայն հակուած չենք այդպիսի տառադարձութեան: Բիայի (𐎠𐎼𐎫, եղբայր) գրած բառը հայը անպայման կ'արտասանի [pɛhɛjɪ], այսինքն՝ մէջը [ɽ] ներմուծելով: Այլ կերպ դա հնարաւոր չէ արտասանել հայերէնում: Այդ պատճառով մենք գտնում ենք, որ աւելի լաւ կը լինէր բոլորովին չգրել «h» տառը եւ միեւնոյն ձեւով տառադարձել պարզ եւ շնչեղ ձայնեղները: Չէ՞ որ նոյնպիսի չզանազանող տառադարձութիւն ենք գտնում հայերէնից դէպի այլ լեզուներ. «պ/փ», «կ/ք», «տ/թ» զոյգերը լատինագիր տառադարձութեամբ արտայայտում են՝ «p», «k», «t» տառերով, իսկ սլաւոնագիր՝ «П», «К», «Т» (այսինքն՝ կորչում է շնչեղութիւնը): Ինչո՞ւ մենք էլ չենք կարող նոյն մօտեցումն ունենալ. եթէ մի լեզու չունի այս կամ այն ձայնը, այն փոխարինում են մի այլ ձայնով: Քննելի հարց է անշուշտ:

Օրինակներ. नांदेड-वाघाला [նանդէք-վագհալա] Նանդէք-Վագհալա, मेघना [մէգհնա] Մեգհնա (գետ), घडियाल [գհըրիյալ] գարիալ (հնդկական կոկորդիլոս, ընդհանրապէս գրում են «գաւիալ»), झाँसी [ջհանսի՛] Ջանսի, ओझुकरै [օջհուկըրայ] Ոջուկարայ, झूठ [ջհո՛ւք] ջուք (սուտ), इंदिरा गांधी [ինդիրա գանդիհի՛] Ինդիրա Գանդի, लुधियाना [լուդիյանա] Լուդիանա, धनबाद [դհընբադ] Դանբադ, धुले [դհուլէ] Դուլէ, गाँधीधाम [գանդիհի՛դհամ] Գանդիդհամ (որքա՛ն անյարմար է Գանդհիդհամ ձեւը), णापाल [pəhəpəl] Բոպալ, गलपुर [pəhəpəl] Բհազըլպուր

43 Էլ չենք ասում որ լրիւ սխալ է «kh, th, ph»-ն («кх, тх, пх») գրել «կհ, տհ, փհ», առաւել եւս «կի, տի, փի»:

Բագալպուր, परगना [պըրբհընի՛] Պարբանի, रातपुर [րիըրըտպուր] Բարատպուր, रात [րիալո՛ւ] Բալու (արջ), राई [րիաի՛] ր(հ)այի (եղ-րայր), रावद्रीता [րիըգըվըդ-գի՛տա] Բագաւադ Գիտա (կամ մի բառով՝ **Բագաւադգիտա**):

Ժ) Ռնգայիւն քաղաւայններ, ոնգայիւն կէտ

Հնդկերէնի քերականները համարում են, որ օրինակ հայ-երէնի՝ անկում, անծարակ, անտառ, անպատիւ բառերի մէջ «ն» տառը տարբեր հնչում ունի (եւ իսկապէս այդպէս է), եւ որ ամէն հնչիւն պէտք է ունենայ իր նշանագիրը (սա արդէն վիճելի է, բայց հնդկերէնը այդպէս է մօտենում հարցին):

Հնդկերէնն ունի ռնգային հինգ բաղաձայն, որոնցից իւրաքանչիւրը համապատասխանում է բաղաձայնական մէկական շարքի. ङ [ն («կ» շարքի)], ञ [ն («ն» շարքի)], ण [ն], न [ն] եւ म [մ]: Ուղղագրութիւնը պահանջում է, որ իւրաքանչիւր շարքի բաղաձայններից առաջ գրուի համապատասխան շարքի ռնգայինը: Դրանցից առաջին երկուսը (ङ [ն («կ» շարքի)] եւ ञ [ն («ն» շարքի)]) անկախ հնչոյթներ չեն եւ ուղղագրութեան մէջ քիչ են հանդիպում: Երրորդը՝ द्वा [ն («կ» շարքի)], երբեմն հանդիպում է անկախ դիրքերում⁴⁴: Իսկ վերջին երկուսը՝ ण [ն] եւ म [մ], լիարժէք անկախ հնչոյթներ են:

Բացի երկշրթնային म [մ]ից (որ բնականաբար տառադարձում ենք «մ»՝ «պ-փ-բ»ից առաջ), մնացած չորսը տառադարձում ենք միակերպ՝ «ն»: Հնդկերէն ուղղագրութիւնը յաճախ փոխարինում է ռնգային այս հինգ տառերը ռնգային կէտի նշանով (քիմդու, տե՛ս վերը): Այդ դէպքում կէտը նոյն արժէքն ունի ինչ եւ համապատասխան ռնգային տառը: Լատինագիր արդի տառադարձութիւնը տարբերութիւն չի դնում այդ երկու գրութիւնների միջեւ, եւ մենք էլ այն միատեսակ տառադարձում ենք «ն» կամ «մ»:

Օրինակներ. वारंगल [վարընգըլ] Վարանգալ, औरंगाबाद [աւրընգաբադ] Աւրանգաբադ, दरंगा [դըրբհընգա] Դարբանգա, राँची [րան-նի՛] Ռաննի, इचलकरंजी [իմըկըրընջի՛] Իմալկարանջի (մարաթերէն

44 Ումանք այն փոխարինում են ण [ն]ով (RUPERT SNELL, *Beginner's Hindi Script*, op.cit., 23):

հնչում է [իծծըլ-], բայց մենք առայժմ մնում ենք պաշտօնական հնդկերեն արտասանութեան վրայ), तंजावुर [տընջավուր] Տանջաուր, गुंदर [գունտո՛ւր] Գունտուր, चंडीगढ़ [ճընդի՛գըրհ] Ճանդիգար, षि वंडी [քիվընդի՛] Բիւանդի, बठिंडा [բըթ՛ինդա] Բաթինդա, ब्राह्मण [բրահմըն] (սանսկրիտի լատինական գրադարձութեամբ՝ brāhmaṇa) բրահման (հնդիկ քուրմ) (անգլերէն Brahman, գրած կայ նաեւ Brahmin), पुणे [պունէ], Պունէ, नागपुर [նագպուր] Նագպուր, जालंधर [ջալընդհըր] Ջալանդար, गाँधीधाम [գանդի՛դհամ] Գանդիդամ, चंद्रपुर [ճընդր- (ը)պուր] Ճանդրպուր, हिन्दी կամ हिंदी [հինդի՛] «հինդի» (հնդիկ, հնդկական, հնդկերէն), मुंबई [մումբըյի՛] Մումբայի, इफाल [իմփալ] Իմփալ, अंबरनाथ [ըմբըրնաթ] Ամբարնաթ, कोयंबतूर [կոյըմբըտո՛ւր] Կոյամբատուր:

Ժա) Գագաթնային «ը» եւ «ըհ»

Ինչպէս ասացինք՝ գագաթնային $\mathfrak{z}$ [ը] եւ $\mathfrak{z}$ [ըհ] հնչիւնները միջին հնդկերէնից եկող նոր հնդկերէնին յատուկ ձայներ են, երբ այբուբենն արդէն իր վերջնական ձեւաւորումն էր ստացել: Դրանց արտասանութեան ժամանակ լեզուն քիմքի նոյն կէտին է դիպչում, ինչ եւ $\mathfrak{z}$ [ը] եւ $\mathfrak{z}$ [ըհ] հնչիւնների դէպքում (այդ պատճառով էլ սրանց տակ են կէտը աւելացրել): Ի տարբերութիւն այս վերջինների, [ը]ն եւ [ըհ]ն ունեն [ը]ին մօտ հնչիւն (եւ լատինական գրադարձութեամբ էլ [r / rʰ] են (տակը կէտ)⁴⁵: Աւելի վաղ տառադարձած անունների մէջ հանդիպում է «d» տառը՝ कड़पा [կաճպա] Kadapa, եւ մինչեւ հիմա էլ երկգրութիւններ կան: Մենք հետեւում ենք միջազգային վերջին տառադարձութեանը եւ հայերէն գրում «ը»:

Ինչ վերաբերում է շնչեղ [ըհ]ին, չենք կարծում թէ իմաստ ունի այն տարբերակել եւ հայերէնում գրել «ըհ»: Թէեւ հայերէնն ունի համը «h»ով այդպիսի բառեր (աշխարհ, շնորհ, ճանապարհ), աւելորդութիւն ենք համարում արտայայտելու հնդկերէնի այդ նրբութիւնը (թէեւ լատինատառ գրում են Chhattisgarh, Chandigarh, Aligarh եւ այլն):

45 Մօտաւորապէս հնչում է ամերիկեան արտասանութեամբ անգլ. somebody բառի միջի «d»ի նման:

Օրինակներ. हावड़ा [hավրա] Հավրա (*անգլ.* Howrah / Haora), नांदेड(-वाघाला) [նանդէր(-վագհալա)] Նանդէր(-վագհալա) (*անգլ.* Nanded, *ռուս.* Нандер), वडोदरा [վըրօդ(ը)րա] Վարոդրա: *Սա հնդկերէն գրուած են նաեւ առանց կէտի՝* वडोदरा [վըրօդ(ը)րա], *այդ դէպքում կը լինի Վադոդրա (հմմտ. անգլ. Vadodara, մենք նախընտրեցինք չգրել [Թոյլ [ը] հնչիւնը]:* साड़ी [սարի՛] սարի (*կանացի հագուստ*), खड़ी बोली [քըրի՛ բօլի՛] կամ खरी बोली [քըրի՛ բօլի՛] (*այս երկու հնչիւնները երբեմն իրար փոխարինում են*⁴⁶) *քարի բոլի («կանգուն լեզու»):* छत्तीसगढ़ [չըտտի՛սգըրհ] Չատիսգար, चंडीगढ़ [ճընդի՛գըրհ] Ճանդիգար, अलीगढ़ [ըլի՛գըրհ] Ալիգար, जूनागढ़ [ջո՛ւնագըրհ] Ջունագար:

Սրանց հետ պէտք է չփոթել այն դէպքերը, երբ սովորական [ը] հնչիւնին հետեւում է [h] հնչիւնը, ինչպէս. कमरहाटी [կըմըրհատի], राजारहाट [րաջարհատ]: Այս դէպքում, բնականաբար, գրելու ենք Կամարհատի, Ռաջարհատ:

Ժբ) Մնացած բաղաձայնների տառադարձումը

Մնացած բաղաձայնները առանձին դժուարութիւն չեն ներկայացնում. य [յ] «յ/ի» (*ըստ դիրքի*), र [ր] «ր/ն» (*ըստ դիրքի*), ल [լ] «լ», व [վ] «վ/ւ/ու» (*ըստ դիրքի*), श [շ] «շ», ष [շ] «շ» (*գա-գաթնայինների շարքից է*), स [ս] «ս», ह [հ] «հ»:

Օրինակներ. गया [գըյա] Գայա, विजयवाड़ा [վիջըյըվարա] Վիջայա-յաւարա, लुधियाना [լուդիհյանա] Լուդիանա, ग्वालियर [գվալիյըր] Գուալիար, राजकोट [րաջկօտ] Ռաջկոտ, दुर्ग [դուրգ] Դուրգ, लदाख [լըդաֆ] Լադաֆ, लाहूर [լատո՛ւր] Լատուր, वाराणसी [վարանըսի՛] Վարանասի, अग्रवाल [ըգըրըվալ] Ագրաւալ (*վաճառական դաս եւ ազգանուն*), नाथद्वारा [նաթ-դվարա] Նաթ-դուարա, गाँव [գա՞ւ / գաօ՞ւ] գամվ (*գիւղ*), पुलाव [պուլաւ / պուլաօ], *ըստ գրածի՝* [պուլավ], *ռուսի՝* պուլաւ (*նշանակում է «փ(ի)լաւ», ուրեմն [վ] ձայնով տառադարձելը ճիշտ է*): श्रीनगर [շրի՛նգըր] Շրինգար, शिमोगा [շիմօգա] Շիմոգա, महाराष्ट्र

[մըհաբաշտը] Մահաբաշտը (նահանգ), लक्ष्मी [լըկշմի] Լակշմա-
դուիա (համարում է «դաշնապետական տարածք»): Թէեւ սա ա-
նգլերէն տառադարձում են Lakshadweep, մենք կը նախընտրէինք
«Լակշա կղզիներ» կամ «Լակշակղզիք» ձեւը (क्षीप [քիփ] նշանակ-
ում է կղզի): सतना [սըտնա] Սատնա, सासाराम [սասարամ] Սասարամ,
जवाहरलाल नेहरू [ջըվահըրլալ ցէհրո՛ւ] Ջաւահարլալ Նէհրու, हापुड
[հապուր] Հապուր, रोहतक [րօհտըկ] Ռոհտակ: [Հ]ի շրջապատում [ը]
ձայնաւորը երբեմն հնչում է [է]. महल [մէհ(է)լ], փոխանակ՝
[մըհ(ը)լ]: Սակայն մենք զանց ենք առնում այդ նրբութիւնը
(ինչպէս եւ լատինագիր ու սլաւոնագիր գրադարձութիւնները) եւ
տառադարձում ենք «մահալ» (ապարանք):

Ժգ) Արաբապարսկական բաղաձայնները

Թիւրք-մո(ն)ղոլների բազմադարեան տիրապետութիւնը
Հնդկաստանում իր հետ բերել է նաեւ պարսկերէնին ու արաբե-
րէնին յատուկ հնչիւններ⁴⁷, որոնք բացակայում էին հնդկերէնում:
Դրանք արտայայտելու համար հնդկերէնի այս կամ այն նշանագրի
տակ աւելացրել են կէտ. ڪ [կ¹]⁴⁸, خ [խ], ग [ղ], ज [զ], झ [ժ], फ
[ֆ]: Հակառակ դրան (եւ թէեւ ուսեալ արտասանութիւնը այսօր
պահանջում է ճիշտ արտասանել այդ բաղաձայնները)՝ հնդիկների
մի զգալի մասը դրանք փոխարինում է իրենց հարազատ հնչի-
ւններով: Այսպէս՝ ڪ [կ¹]ի փոխարէն հնչեցնում են [կ], خ [խ]ի
փոխարէն՝ [ֆ], ग [ղ]ի փոխարէն՝ [զ], ज [զ]ի փոխարէն՝ [ջ], फ [ֆ]ի
փոխարէն՝ [փ] (झ [ժ]ն հազուադէպ է), այսինքն այնպէս, կարծես
կէտը չլինէր (եւ յաճախ այն չեն էլ գրում): Միեւնոյն ժամանակ՝
հնդիկների մի զգալի մասը բուն հնդկերէն ڪ [կ]ի փոխարէն՝
արտասանում է [ֆ]:

Զարմանալի է որ հնդկերէնը օտար փոխառութիւնների մէջ
չնչեղ խուլերը վերածում է պարզ խուլերի (թէեւ ինքն ունի այդ

47 Միջին Ասիայից Հնդկաստան ներխուժած «մողոլները» մինչ այդ իրա-
ցրել էին իրանական մշակոյթը, եւ նրանց գրական լեզուն պարսկերէնն
էր: Այդ պատճառով էին այդ տիրակալները պարսկերէն տարածում ու
հովանաւորում:

48 Արաբերէնի «ع»ն է, վրացերէնի «ყ»ն:

բաղաձայնները). ताजा [տազա] թարմ (թազա), तमाम [տըմամ] ամբողջ/բոլոր (թամամ), किताब [կիտաբ] գիրք (քիթաբ), दूकान [դուկան] կամ दुकान [դուկան] խանութ (դուքան), तरफ [տըրֆ] կողմ (թարաֆ), նաեւ՝ चाय [ճայ] թէյ (չայ՝ չինարէնից), तोप [տոպ] հրացան (թոփ՝ թիւրքերէնից), कार [կար] ինքնաշարժ (անգլ. car):

Մենք կը գերադասէինք պարսկերէն ու արաբերէն արմատները տառադարձել արաբապարսկական հնչիւններով, այսինքն այն հնչիւններով, որոնք աւելի ծանօթ են հայի ականջին՝ «խ, դ, գ, ֆ, Ժ»: [կ¹] կոկորդային հնչիւնը, ինչպէս հիմնաւորել ենք մեր յօդուածաշարքի առաջին մասում (նուիրուած մերձաւորարեւելեան լեզուներին), տառադարձում ենք [կ]:

Օրինակներ. कठवाल [կ¹ըվվալ] կաւալ (կրօնական երգեր երգող գուսան, ասմունքող), कसीदा [կ¹ըսի՛դա] կասիդա⁴⁹ (ներբող, ձօներգ), खयाल [խյալ/խյալ] կամ खयाल [խըյալ/խիյալ] խիալ/խայալ (Հնդկաստանի աւանդական երաժշտական սեռ), मसूद हुसैन खान [մսւո՛ւդ հուսէյն քան] Մասուդ Հուսայն Խան (հնդիկ լեզուաբան), गाज़ियाबाद [ղազիյաբադ] Ղազիաբադ (հմտ. ուրդու լեզուով غازی آباد [ղազիաբադ], անգլ. Ghaziabad, պէտք է ուշադիր լինել չչփոթելու անգլերէնի «gh» գրութիւնը, որն այս դէպքում մերձաւորարեւելեան [ղ] հնչիւնն է արտայայտում, եւ ոչ թէ հնդկերէնի [qh] շնչեղ ձայնեղը), निज़ामाबाद [նիզամաբադ] Նիզամաբադ, आइज़ोल [աիզօլ] Այ-իզոլ, झोब [ժօբ] Ժոբ (գետ) (հմտ. ուրդու՝ زوبے ژوب [դըբյա-յէ-ժօբ], անգլ. Zhob River, ռուս. թիւրիմացաբար թէ աւանդաբար՝ река Зхоб), फ़िरोज़ाबाद [ֆիրօզաբադ] Ֆիրօզաբադ, मुजफ़्फ़रपुर [մուզֆֆֆըրպուր] Մուզաֆֆարպուր, նոյնիսկ երբ կէտը չեն դնում՝ फरीदाबाद [ֆըրի՛դաբադ] Ֆարիդաբադ (հմտ. ուրդու غازی آباد [ֆըրի՛դաբադ]), बिहारशरीफ [բիհարշըրի՛ֆ] Բիհարշարիֆ կամ Բիհար Շարիֆ (հմտ. ուրդու بهار شریف [բիհար շըրի՛ֆ], անգլ. Bihar Sharif, ուրդու եւ անգլ. երկու բառով է):

ताजमहल [տաջմըհլ] Թաջ Մահալ (պարսկերէնից է, ռուսի ճիշտ է «թ»ով ձեւը):

49 Աւետիք Իսահակեանը իր Աքու-Հալա Մահարի գործի մէջ ունի սրա աւելի հայկաշունչ «Ֆասիդ» ձեւը:

ժո) Անգլերեն եւ այլ օտար բառերի տառադարձումը, յաւելեալ նշանագրեր

Ինչպէս ասացինք, հնդկերէնը վերջին ժամանակներում ներմուծել է յաւելեալ մի քանի նիշ (եղած տառերի վրայ զատորոշ նշաններ աւելացնելով)՝ աւելի «ճշգրիտ» արտայայտելու օտար լեզուներից (մանաւանդ այսօր՝ անգլերէնից) եկող բազմաթիւ փոխառութիւնների հնչիւնները. օփ, օփ, օփ, օփ եւ ուրիշներ. doctor डाक्टर / डॉक्टर [դակտըր / դօկտըր] բժիշկ, dollar डॉलर [դօլըր] դոլար, opera օփերա [ապերա / օպերա] խաղերգ: Հնդկերէնը անգլերէնի շնչեղները փոխարինում է իր գազաթնային պարզ խոսքերով. institute इंस्टीट्यूट [ինստիտյուտ] հիմնարկ: [այ] երկբարբառի տեղ դնում են իրենց [աի] համակցութիւնը. cycle साइकिल [սաիկիլ] հեծանիւ, driver ड्राइवर [դրաիվըր] վարորդ (հմտ.՝ hello, hallo, hullo हेलो [հէլօ] ալո):

Այդ «տառերը» աւանդական այբուբենի մասը չեն, եւ դա է պատճառը, որ մենք արժանի չհամարեցինք դրանք վերը յիշատակել այբուբենը ներկայացնելիս: Տառադարձութեան մեր որդեգրած սկզբունքի համաձայն՝ անգլերէնից հնդկերէն անցած անունները տառադարձում ենք անգլերէնից (եւ ոչ թէ հնդկերէնի հնչողութեամբ):

Օրինակներ. नवभारत टाइम्स [նըվ-փարըտ տաիմս] Navbharat Times (լրագրի անուն է), գրում են նաեւ Nav Bharat Times, տառադարձում ենք Նաւբարատ / Նաւ Բարատ Թայմս: Այստեղ Times բառը անգլերէնից ենք տառադարձում (այլապէս պիտի գրէինք Տայիմս): Տեղ-տեղ գերադասելի է թարգմանել. बहुजन समाज पार्टी [բըհուջըն սըմաջ պարտի՝] Bahujan Samaj Party, Բահուջան Սամաջ կուսակցութիւն, भारतीय जनता पार्टी [փարըտի՝յը ջըն(ը)տա պարտի՝] Bharatiya Janata Party, Բարատիա Ջանատա կուսակցութիւն⁵⁰:

Հասկանալի է, որ Հնդկաստանում ապրած եւ ստեղծագործած անգլիացիների անուններն էլ ենք անգլերէնից տառադարձում. रुडयार्ड किप्लिंग [րուդյարդ կիպլինգ] Rudyard Kipling, Ռ(ու/ա)-դիարդ Դիփլինգ:

50 Ռուսերէնը կուսակցութիւն բառն էլ է տառադարձեալ գրում՝ «партия»:

ժե) Կրկնակ բաղաձայններ

Կրկնակ բաղաձայնները, ինչպէս եւ ամէն լեզուի պարագայում, աշխատում ենք գրել պարզ՝ մէկ տառով:

Օրինակներ. चेन्नई [ճեննըի՛] ձենայի (յայտնի Մադրասը), तिरुचिरापल्ली [տիրուճիրապըլլի՛] Տիրուճիրապալի (Հմմտ. անգլ. Tiruchirappalli, ռուս. Тиручиরাппалли եւ սերբ. Тиручиরাपालи – որքան աւելի հաճելի է սերբերէն, քան թէ ռուսերէն տարբերակը), उज्जैन [ուջջայն] Ուջայն (անգլ. Ujjain), अम्बत्तूर [ըմբըտտո՛ւր] Ամբատուր, मुजफ्फरनगर [մուզըֆֆըրնըգըր] Մուզաֆարնագար, कोल्लम [կոլլըմ] Կոլամ, തൃശ്ശൂർ [տրիշշո՛ւր] Կամ त्रिस्सूर [տրիսսո՛ւր] Տրիշուր/Տրիսուր (անգլ. Thrissur):

बुद्ध [բուդդիը] Բուդա (աւելի լաւ չէ՞ քան երկու «դդ»ով՝ Բուդդա, Հմմտ. յունարէն Βούδας, վրաց. ბუდა, պարսկ. بدو, թուրք. Buda, բոլորն էլ մէկ «դ»ով):

ժզ) Բառաբաժանում եւ մեծատառ

Երկար ժամանակ հնդկերէնը (ինչպէս եւ Ասիայի եւ ընդհանրապէս աշխարհի բազմաթիւ լեզուներ) չունէր յստակ բառաբաժանում⁵¹: Սակայն բառաբաժանումն այսօր արտայայտուած է հնդկերէն ուղղագրութեան մէջ, եւ մենք էլ հետեւում ենք այդ կարգին: Այսինքն՝ եթէ անունը երկու բառով է գրած հնդկերէն, մենք էլ աշխատում ենք դա այդպէս գրել:

Ինչ վերաբերում է գլխագիր կամ փոքրատառ գրութեանը, հայերէնը հետեւելու է ի՛ր կանոններին:

Օրինակներ. बिहारशरीफ [բիհարշըրի՛փ] Բիհարշարիֆ կամ Բիհար Շարիֆ (Հմմտ. ուրդու بهار شریف [բիհար շըրի՛ֆ], անգլ. Bihar Sharif, ուրդու եւ անգլ. երկու բառով է), वसई-विरार [վըսըի՛-վիրար] եւ անգլ. Vasai-Virar, ուստի Վասայի-Վիրար (գծիկով), श्रीगंगानगर [շրիգընգանըգըր] անգլ. Sri Ganganagar, («շրի» հնդկերէն տիտղոս է, նշանակում է սուրբ, պատուելի, երանելի, տէր, տիար...), հայերէն գերադասելի է անջատ՝ Շրի Գանգանագար (քանզի երբեմն քաղաքն անուանում են պարզապէս Գանգանագար՝ «Գանգէսի

51 Նոյնիսկ այսօր սանսկրիտը իրար է ձուլում միասին հնչող բազմաթիւ բառեր:

քաղաք»), करावल नगर [կըրավըլ նըգըր] *անգլ.* Karawal Nagar, *մենք էլ՝* կարաւալ Նագար (*երկու բառով*):

ԺԷ) Բառի շեշտը

Հնդկերէն բառի շեշտը շարժուն է, այն կարող է ընկնել իւրաքանչիւր ձայնաւորի վրայ: Մենք բնականաբար զանց ենք առնում շեշտի որեւէ արտայայտութիւն, եւ բանաւոր խօսքում բոլոր անունները հնչեցնում ենք վերջահար շեշտով: Վիշաֆապատ-նա՛մ, Տիրունիրապալի՛, Տիրունելունելի՛, Դաւանագերէ՛ եւ այլն:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Այստեղ ցանկանում ենք սկզբունքօրէն հիմնաւորել եւ ճշտել Հնդկաստանի մի քանի նահանգների անուանումներ:

Նախ՝ «պրադէշ» բառի մասին, որ նշանակում է «երկիր, նահանգ»: Հնդկաստանի նահանգներին անգլերէն ասում են State (ինչպէս ԱՄՆի նահանգները), եւ հնդկերէն դրանք արտայայտւում են «պրադէշ» բառով: Անձամբ մենք կը նախընտրէինք դրանց թարգմանութիւնը՝ Uttar Pradesh Հիւսիսային նահանգ, Madhya Pradesh Միջին (կենտրոնական) նահանգ (հայերէն աւելի հասկանալի): Սակայն անգլերէնը դրանք չի թարգմանում եւ վախենում ենք, որ լայն հասարակութիւնը կը նախընտրի անգլիական սկզբունքը: Այդ դէպքում, քանի որ անգլերէնը նոյնպէս պետական-պաշտօնական լեզու է Հնդկաստանում, պէտք է հետեւենք նոյն սկզբունքին, այն է՝ թարգմանել միայն երբ թարգմանում է անգլերէնը: Ուստի կ'ունենանք՝ Ուտար Պրադէշ, Մադիա Պրադէշ, Հիմաճալ Պրադէշ, Արունճալ Պրադէշ:

Փանջաբ անունը պարսկերէնից է՝ «փանջ» (հինգ) եւ «աբ» (ջուր). նկատի ունի ինդոս գետի հինգ գլխաւոր վտակների երկիրը: Հնդկերէնը पंजाब [պընջաբ] է (պարզ խուլ [պ]ով եւ [ը/ă] համապատասխանութեամբ): Լատինագիր գրել կամ գրում են Punjab, Panjab, Pendjab, սլաւոնագիր՝ Пенджаб, Панжаб: Փանջ ձեւը աւելի հարազատ է ընդհանուր հայերէնին⁵²: Ուստի անունը պէտք է գրել Փանջաբ:

52 Արեւմտահայերէնին աւելի հարազատ կը լինի գրական տառերէնի ձեւը՝ Pencap/b (տե՛ս մեր յօդուածաշարքի առաջին մասը՝ Մերձաւորարեւելեան լեզուներ):

Բանգալ արմատը գրում են Bengal, Bengale, Бенгал–: Նոյն արմատն է ինչ եւ Բանգլադեշ երկրի անունը: Հնդկերէն बंगाल [բընգալ] է, նաեւ बांग्ला [բանգլա]: Առաջին ձայնաւորը պէտք է անշուշտ «ա» տառադարձենք:

Ռաջաստան հայերէն գրում են նաեւ «թ»ով՝ Ռաջասթան. հնդկերէն राजस्थान [ռաջըսթան] (स्थान [սթան] հնդկերէն նշանակում է «տեղ»), որից էլ Rajasthan, Раджастхан: «Ստան» ածանցը նաեւ հայերէն է, եւ մեզ թւում է որ անհետեւ թիւն կը լինի այդ ածանցը մայր լեզուին յարմարեցնել միայն այս պարագայում (այլապէս գրելու էինք «Ռաթասթան, Ռաքսթան, Աֆղանսթան» եւ այլն): Ի դէպ՝ աւելի ճիշտ կը լինէր գրել Ռաջայաստան՝ քանզի անունը «ռաջա» արմատից է եւ ոչ թէ «ռաջ» (հետեւաբար՝ Ռաջա(յ)-ա-ստան): Բայց անտեսենք այդ նրբութիւնը: Հնդկերէնում կան նաեւ [ստան] վերջաւորութեամբ տեղանուններ. हिन्दुस्तान [հինդուստան] («տ»-ով), քանի որ սրանք փոխառութիւն են պարսկերէնից (եւ ինչպէս վերը նշեցինք, հնդկերէնը օտար շնչեղները վերածում է պարզ խուլերի):

Գուջրատ ձեւի մասին: Վերջին բաղաձայնը հաստատ «տ» է (հնդկերէն ગુજરાત [գուջըրատ], նոյնն էլ գուջրատերէն է. եւ ոչ «թ» ինչպէս այսօր գրում են հայերէն): Խնդիրը միջին «ա»ն է: Հնդկերէն (եւ գուջրատերէն) արտասանութիւնը յստակ չէ, լսւում է [ը] կամ ոչինչ՝ նայած արտասանողի (յամենայն դէպս երբեք [ա]): Լատինագիր Gujarat կամ Gujerat է: Հնդկերէն-ռուսերէն բառարանը տալիս է [гуджра̃t̪i] (առանց միջանկեալ [ը]ի)⁵³, սակայն հնդկերէն-անգլերէնը՝ [gujarāt]⁵⁴ (միջանկեալ [ը]ով): Երկար մտածելուց եւ տարբեր մարդկանց արտասանութիւնը առցանց լսելուց յետոյ որոշեցինք, որ հայերէն ճիշտ կը լինի տառադարձել Գուջրատ, հպանցիկ հնարաւոր [ը]ի արտասանութեամբ [գուջ(ը)րատ]: Այս ձեւը ե՛ւ աւելի մօտ է հնդկերէնին, ե՛ւ աւելի հայկազուն է հնչում:

Ասամ անուան սխալը երկու «ս»ով գրելն է: Հնդկերէն մէկ «ս» է՝ असम [էսամ]: Բնիկ ասամերէն հնչում է [oʃʊm] অসম («խ»ի եւ «ս»ի փոխանցմամբ): Լատինագիր գրում են երկու «ss»ով՝ հնչիւնը [q] չկարդալու համար: Առայժմ մնում ենք հնդկերէնի՝ իբրեւ աղբիւրի վրայ:

53 БЕСКРОВНЫЙ, В. М., Хинди-русский словарь, 337.

54 MCGREGOR, R. S., The Oxford Hindi-English Dictionary, 267.

Մահարաշտր անուան մէջ դուրս ենք նետում վերջին աւելորդ [ը] հնչիւնը (राष्ट्र [րաշտր(ը)] երկիր, պետութիւն): Հնդկերէն महराष्ट्र [մըհարաշտրը] ձեւի մէջ վերջին [ը]ն օգնական հնչում ունի (ինչպէս Ֆրանսերէն Sartre, Notre-Dame, Chartres, հմմտ. վերը): Ինչպէս նշեցինք վերը, այսպիսի դէպքերում գրում եւ արտասանում ենք Սարտ[ը]ր, Նոտ[ը]ր-Դամ, Շարտ[ը]ր: Ուստի՝ Մահարաշտր[ը]ր ձեւը մեզ համար ամէնաճիշտն է: Վարանեցինք առաջին «ա»ն էլ գաղտնավանկ [ը] դարձնել (Մհա-):

Քանի որ որդեգրեցինք այն սկզբունքը, որ շնչեղ ձայնեղների տառադարձութեան ժամանակ «Հ» տառ չենք աւելացնում (տե՛ս վերը), ընտրում ենք ուրեմն Զարքանդ (झारखण्ड [ջհար-քընդ]), Զատիսգար (छत्तीसगढ़ [չըտտիսգըրհ]) ձեւերը:

PAKISTAN ԿՈՉՈՒՈՂ ԵՐԿՐԻ ԱՆՈՒԱՆՄԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒՄԸ

Այս պետութեան անունը յօրինել են 1930ական թուականներին՝ այն ժամանակուայ հիւսիս-արեւմտեան Հնդկաստանի մի քանի նահանգների զանազան տառերի միաւորումով (Փանջաբ, Աֆղանաստան, Կ/Քաշմիր, Սինդ(հ), Բալուխաստան), որ համընկնում է նաեւ պարսկերէն PĀK արմատին (մաքուր, սուրբ), այն է՝ Pākestān/Pakistan՝ «մաքուրների երկիր»):

Նախ՝ «ստան» վերջաւորութիւնը հայերէնում յօդակապ է վերցնում «ա» ձայնաւորը. Հայ-ա-ստան, Յուն-ա-ստան, Զին-ա-ստան, Լեհ-ա-ստան եւ այլն: Միջինասիական եւ այլ երկրներին՝ Ի. դարի սովետահայերէն կազմութիւնները հայոց լեզուի ոգուն խորթ են. Ուզբեկ-ստան, Ղազախ-ստան, Աֆղան-ստան, Թաթար-ստան եւ այլն: Նոյն բովի մէջ էլ անգլիտակցաբար թիուեց «Պակիստան» ձեւը սովետահայերէն, եւ «Փաֆիստան»ը՝ Սփիւռքում:

Գալով արմատին՝ PAK, պարսկերէն այն հնչում է [փաֆ], հնդկերէն (եւ ուրդու լեզուով)՝ [պակ] (հնդկերէնը օտար շնչեղ խուլերը փոխարինում է պարզ խուլերի):

Մենք ուրեմն երկու ընտրութիւն ունենք. կամ՝ Փաֆաստան (անմիջապէս պարսկերէն արմատով), կամ՝ Պակաստան (ուրդուի եւ հնդկերէնի վերաձեւմամբ): Առանց մեծ համոզմունքի, մենք ընտրեցինք Փաֆաստան ձեւը, համարելով որ պարսկերէնը ստուգաբանօրէն այստեղ գերակշռում է, որ այդ լեզուն աւելի մօտ է հայերէնին, եւ որ վերջապէս միօրինակութիւն կը բերենք արեւ-

մըտահայերէն ու արեւելահայերէն արտասանութիւնների մէջ: Անշուշտ վիճելի հարց է:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԽՈՇՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒՄԸ

Անկախութիւնից ի վեր Հնդկաստանի իշխանութիւնները հետեւողականօրէն հետամուտ են իրենց երկրի տեղանունները բնկացնելու գործին: Բրիտանական գաղութային տարիների նախկին տեղանուններից շատերը փոխել են հնդկերէնի կամ Հնդկաստանի մի այլ բնիկ լեզուի հիման վրայ: Քանի որ անգլերէնը Հնդկաստանի պաշտօնական լեզուներից է եւ Հնդկաստանի կառավարութիւնը փոխում է նաեւ տեղանունների անգլերէն ձեւերը, միջազգային հանրութիւնը ստիպուած հետեւում է այդ գործընթացին:

Դա արւում է ոչ միայն հայրենասիրական կամ պատմական-ստուգաբանական հանգամանքներից ելնելով, այլեւ տեղանունները միակերպելու եւ մի միասնական տեսքի բերելու գործնական նպատակով: Առաջներում, բազմաթիւ լեզուների եւ վարչական բազմազան հաստատութիւնների միջավայրում, միեւնոյն տեղանունը կարող էր մի քանի ձեւով գրուել (ըստ լեզուների եւ պաշտօնական անձանց), ուստի խառնաշփոթի վտանգը մեծ էր եւ խնդրալարոյց՝ բնակչութեան համար:

Անուանափոխութիւնը կատարւում է ե՛ւ համապետական պաշտօնական լեզուներով՝ հնդկերէն ու անգլերէն, ե՛ւ տեղական՝ նահանգային լեզուներով: Այնպէս որ եթէ մենք առնենք որեւէ քաղաքի հնդկերէն ձեւը, կարող ենք սկզբունքօրէն համոզուած լինել, որ դրանից կարող ենք ճիշտ տառադարձում անել:

Այդպէս՝ Bombayը դարձել է Mumbai, Cawnporeը՝ Kanpur, Madrasը՝ Chennai, Calcuttaն՝ Kolkata, Pondicherryն՝ Puducherry, Bangaloreը՝ Bengaluru, Banarasը՝ Varanasi, Mysoreը՝ Mysuru եւ այլն: Աշխարհը գնում է այս անուանափոխութեան ետեւից, եւ մենք էլ կամայ թէ ակամայ պէտք է հետեւենք դրան:

Մեր տառադարձութիւնը նախընտրում է իբրեւ աղբիւր առնել հնդկական (եւ հնդկերէն) ձեւեր եւ ոչ անգլիական, առաւել եւս ոչ՝ հին՝ գաղութային ժամանակներից մնացածները:

Անգլերէն Delhi ձեւի մէջ «h» տառը անգլիացիներին՝ սխալն է. հին անուանումներում [դեհլի] հնչում հանդիպում էր, բայց «h»ն «լ»ից առաջ էր գալիս: Հնդկերէն այսօր միայն մէկ ձեւ կայ՝ दिल्ली [դիլլի]: Չենք կարծում սակայն, որ Դիլ(լ)ի ձեւը նախընտրելի է, քանզի «Դեհլի»ն արդէն վաղուց քաղաքացիութիւն ստացած ձեւ է (բնականաբար առանց «h»ի):

Մումբայի (Mumbai) քաղաքի անունը (նախկին Բոմբեյ/էյ Bombay) հնդկերէն मुम्बई / मुंबई [մումբըի՛] եռավանկ է, եւ մենք գերադասում ենք այդպէս էլ գրել (քան թէ Մումբայ, ինչպէս այսօր գրում է հայերէնը՝ անշուշտ անգլերէնի Mumbai ձեւի թիւրիմացութեամբ): Նոյն տրամաբանութեամբ՝ ձեմայի (նախկին յայտնի Մադրասն է) (Chennai / Madras), հնդկերէն՝ चेन्नई [ճէննըի՛]:

Կոլկատա Kolkata (նախկին Calcutta Կալկաթա), հնդկերէն कोलकाता [կօլկատա], բանգալերէն՝ কলকাতা [կըլկատա] կամ কোলকাতা [կօլկատա] (այս վերջին ձեւի մէջ յստակօրէն գրած է [o] նշանագիրը):

Բենգալուրու (Bengaluru / Bangalore), հնդկերէն այսօր պաշտօնապէս՝ ಬೆಂಗಳೂರು [բէնգըլուրու]: Գերադասում ենք պահել միջին «ա»ն (աւելի յստակ հնչողութեան համար)⁵⁵:

Լաքնահու. անգլերէն լրիւ անգլիացրել են այս անունը՝ Lucknow (հնդկերէն՝ लखनऊ [լըֆնըն՛ւ]): Յօրանջը վերացնելու համար հայերէնում առաջարկում ենք գրել «h»՝ Լաֆնա-h-ու:

Կանպուր (Kanpur), հնդկերէն յստակօրէն գրած է कानपुर [կանպուր]՝ «ն» լիարժէք նշանագրով: Քանի որ «պուր» նշանակում է աւան, գիւղ կամ քաղաք, «կան»ը անուան արմատն է եւ պէտք չէ «ն»ն տառադարձել «մ» (ըստ հնչողութեան):

Շրինագարը անգլերէն Srinagar է, հնդկերէն՝ श्रीनगर [շրինըգըր]: Մենք գերադասում ենք պաշտօնական գրութիւնը՝ «շ»ով:

कराची [կըրաճի՛] Կարաճի (այսօր Կարաչի, Փաքաստանի խոշորագոյն քաղաքը): Կարծում ենք արժէ այս ճշտումը անել:

ढाका [դհակա] Դակա (Բանգլադէշի մայրաքաղաքը): Լատինագիր այսօր պաշտօնապէս Dhaka է (առաջ՝ Dacca), այնպէս որ Դափֆա / Դաֆա / Դակկա ձեւերը խոտելի են:

55 Նկատեցե՛ք որ Բանգալի հետ կապ չունի:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՈՇՈՐ ԼԵԶՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒՄԸ

Այստեղ ի մի ենք բերում մի քանի լեզուների անունները եւ նրանց ցանկալի տառադարձումը:

Հնդկերէնի մասին բաւական խօսեցինք վերը: Նա պէտք է նոյն նշանակութիւնն ունենայ ինչ եւ օտար Hindi անուանումը:

Ուրդու լեզուի անունը առաջացել է թիւրքական «հորդա» բառից (բանակ), այն է՝ բանակի, զօրքի լեզու: Հայերէն սկզբունքօրէն դժուար չէ «ու»ով վերջացող ածականին «երէն» ածանցը աւելացնել (ինչպէս ունենք գնչուերէն)՝ ուրդուերէն՝ («ու»ի ձայնաւոր արտասանութեամբ): Այնու ամենայնիւ՝ առայժմ բաւականանում ենք «ուրդու լեզու» դարձուածով:

Բանգալերէն լեզուի անունը բնականօրէն գալու է Բանգալ տեղանունից («ա» ձայնաւորով, ոչ թէ «ն»): Փանջաբերէնի անուանումը գալու է Փանջաբ տեղանունից (նոյնպէս «ա» ձայնաւորով): Մարաթերէնը միայն «ք»ով պէտք է գրուի եւ ուրիշ ոչինչ: Հնդկերէն मराठी [մըրաթի]: Խոտելի են բոլոր «տհ/թ-հ/տի» ձեւերը: Գուջրատերէնը գալու է Գուջրատ տեղանունից (առանց միջանկեալ «ա»ի, եւ նամանաւանդ՝ «տ»ով):

Ռաջաստաներէնը Ռաջաստան տեղանունից է: Մի քիչ տարօրինակ է «ստան» ածանցաւոր բառից լեզուանուն կազմելը (ուսսատաներէն, չինաստաներէն, լեհաստաներէն): Բայց առայժմ ուրիշ լուծում չենք տեսնում: Ամէն դէպքում պէտք է գրել «ստան» եւ ոչ թէ «սթան»:

Բոջպուրերէնի մէջ իմաստ չունի «հ» գրել (p(h)ոջպուր, հնդկերէն षोडशी [phoջպուրի]): Սկզբունքը պէտք է մէկը լինի՝ ոչ մի չնչեղ ձայնեղ չենք արտայայտում:

Որիա լեզու, հնդկերէն ओड़िया [օըիյա], որիա լեզուով ଓଡ଼ିଆ [օըիա] (ի տարբերութիւն հնդկերէնի՝ առանց միջանկեալ «յ»ի): Հնդկաստանի իշխանութիւնների որոշմամբ, վերջերս անգլերէն Oriya ձեւը փոխարինել են Odia ձեւով (նահանգի անունն էլ Orissa-ից փոխել Odisha-ի): Սակայն եթէ հետեւողական լինենք, գազաթնային [ը] բաղաձայնը տառադարձում ենք «ր» (ինչը եւ աւելի մօտ է կենդանի արտասանութեանը): Որիա ածականից կարող ենք

կերտել -ինչո՞ւ չէ- որիերէն (վերջին աւելորդ «ա»ի սղումով)⁵⁶: Յիշեցնենք, որ հայկաբան տառադարձութեան մէջ օտար անունների «ո»ն բառասկզբին [վ] նախալուծութեան չունի, հակառակ հայերէն բառերի մեծ մասի արտասանութեան պարագայի:

Մայթիլերէն (հնդկերէն मैथिली [մայթիլի՛]): Սինդերէնի մէջ իմաստ չունի «h» գրել (սինդ(հ)երէն). հնդկերէն सिंधी [սինդիի՛] (չնչեղ ձայնեղները պարզ ձայնեղով ենք գրում): Նեպալերէնը «պ»ով պէտք է լինի (ոչ թէ «փ»ով), ինչպէս հնդկերէն է՝ नेपाली [նէպալի՛]: Ասամերէնը բնականաբար մէկ «ս»ով՝ Ասամ տեղանունից: Չատիսգարերէն Չատիսգար տեղանունից (առանց «h»ի):

Սինհալերէնի՝ անգլերէնից եկող հին անուանման մէջ (Singhal արմատով) «g»ն ռնգայնացման համար էր: Ի դէպ՝ सिंह [սի^hh] (առիւծ) բառը հնդիկները յաճախ արտասանում են सिंघ [սինգհ]⁵⁷, գուցէ եւ դա է ազդել անգլ. Singhal / Ֆրանս. singhalais / ռուս. сингальский նախկին ձեւերի վրայ: Այսօր միանշանակ գրում են Sinhala: Հնդկերէն सिंहली [սի^hhլի՛], «ն»ն ռնգային է: Հայերէն սակայն արտասանելու ենք առանց ռնգայնացման, քանի որ «ն» տառաշարքը հայերէն չի ռնգայնանում. ձնհալ, անհատ, անհամբեր, անհեթեթ, անհոգի (ի տարբերութիւն՝ անսահման, անսասան, անվարան, անվերջ):

Kashmiri լեզուի համար մենք ընտրեցինք «կ»ով տարբերակը (կաշմիրերէն, եւ ոչ քաշմիրերէն): «Ք»ով տարբերակը ըստ երեւոյթին գալիս է կա՛մ պարսկերէնից (որ [կ] չունի), կա՛մ արեւմտահայերէն տառադարձութիւնից: Անունը ակնյայտօրէն հնդկական լեզուներից է (եւ ոչ պարսկերէնից) եւ ամէնուր [կ]ով է. հնդկերէն՝ कश्मीरी [կըշմի՛րի՛], ռուդու լեզուով՝ کشمیری [կըշմի՛րի՛], կաշմիրերէն ինքնանուանումը՝ کٔشُر / कॉशुर [կըշուր/կօշուր]: «կ»ի

56 Երբ «իա» վերջացող միավանկ արմատով տեղանունը «երէն» եմք աւելացնում, «իա»ի «ի»ն մնում է, ինչպէս՝ Դանիա դանիերէն, Լիդիա լիդիերէն, քայց Անգլիա անգլերէն, Ֆրանսիա ֆրանսերէն (ֆանգի այս երկուսը երկավանկ արմատ ունեն): «Չեխերէն»ի հիմքը «չեխ»ն է, ոչ թէ «Չեխիա»ն (որը նոր կազմութիւն է):

57 GREEVES, E., *Hindi Grammar*, op.cit., 17.

վերջին ապացույցն է նաեւ լատինագիր Kashmiri-ին եւ սլաւոնագիր кашмири-ին (այլապէս՝ «kh» եւ «кх» կը գրէին): Թէեւ լեզուի անունը հայերէն գրականութեան մէջ տեղ-տեղ արձանագրուած է «f»ով⁵⁸, գործուածքի (կտորի) համար բառարանները ունեն «կաշմիր» տարբերակը⁵⁹: Կարծում ենք որ պէտք է վերականգնել ստուգաբանական ձեւը:

Տելուգու լեզուն «եքէն» վերջածանցով դժուար է կազմել: Ինչպէս եւ «ուրդու»ն, առայժմ թողնում ենք դարձուածով:

Տամիլերէնը «տ»ով պէտք է գրել եւ ոչ թէ «ք»ով: Հնդկերէն तमिल [տըմիլ]: Այսպիսի դէպքերում հայ մասնագէտը պէտք է գոնէ ուշադիր լինի լատինագիր (Tamil) եւ սլաւոնագիր (тамир) տարբերակներին: Հնդկաստանի լեզուների պարագայում՝ շնչեղները միշտ ուղեկցում են լատինական «h» կամ սլաւոնական «х» տառերով:

Կաննադերէնը պահում ենք երկու «նն»ով՝ տարբերելու Կանադա երկրի անուանումից: Հնդկերէն՝ कन्नड़ [կըննըը]: Այստեղ աւելի ճիշտ կը լինէր տառադարձել «ր»ով՝ Կաննարա (եւ իրօք եղել է այդպիսի գրութիւն եւս՝ Kannara): Բայց Հնդկաստանը եւ միջազգային հանրութիւնը այսօր գերադասում է «d»ով տարբերակը: Չենք խորացել հարցի մէջ (մանաւանդ որ լեզուն գրաւիդեան է): Թողնում ենք «դ»ով:

Մալայալամերէնը մի քիչ երկար է հնչում, բայց քանի որ առայժմ ստուգաբանութիւնը չգիտենք, թողնում ենք այդպէս: Աւելի խորը ուսումնասիրութիւնների պարագայում գուցէ եւ հնարաւոր լինի կրճատել:

Հնդկաստան աշխարհում երկու հարիւրից աւելի հնդկարիական լեզու կայ, հարիւրաւոր այլ լեզուներ: Բնականաբար հնարաւոր է գրանք բոլորը հայերէն գրել (գոնէ մի ցուցակ կազմել):

58 Լեզուաբանական քառարան, յօդուած Քաշմիրի: Ի դէպ՝ քառարանները մէկը միւսից արտագրում են առանց խորանալու ստուգաբանութեան մէջ:

59 Տե՛ս «կաշմիր» բառը. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ, Ս., Հայերէն բացատրական քառարան: Նաեւ՝ Ժամանակակից հայոց լեզուի բացատրական քառարան, Հր. Աճառեանի Անուան. Լեզուի Ինստ., Հայկ. ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադ. Հրատ., Երեւան 1969-80: ԱՂԱՅԵԱՆ, Է., Արդի հայերէնի բացատրական քառարան, «Հայաստան» Հրատ., Երեւան 1976:

Եթէ մենք առաջնորդուենք տառադարձութեան կանոններով, ամէն պարագայի կարող ենք ճիշտ անունը գտնել: Օրինակ՝ գոյութիւն ունի Banjari (անգլ. նաեւ Lambadi) կոչուած լեզու, հնդկերէն बंजारा [բնջարա]: Կարող ենք գրել կամ «բանջարայերէն», կամ աւելի հակիրճ՝ «բանջարերէն» (գուցէ եւ՝ «բնջարերէն»):

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Մեր մօտեցումը ուրեմն հետեւեալն է: Նախ՝ մեր տառադարձութեան այս շրջանակի մէջ ենք մտցնում ողջ Հնդկաստան աշխարհի յատուկ անունները: Այնուհետեւ՝ ա) առնում ենք Հնդկաստան աշխարհի անունների նոր հնդկերէն տարբերակը (նոյնիսկ հնդկերէն լեզուի տարածաշրջանից դուրս գտնուողներինը), բ) անունը տառադարձում ենք հայերէն՝ գրեթէ տառ առ տառ, ըստ վերը նշած սկզբունքների (տե՛ս նաեւ Յաւելուածը), գ) տառադարձումը համեմատում ենք անգլերէն գրութեան հետ (մանաւանդ [ը]երի հարցում) եւ երբեմն պարսկերէնի (մերձաւորարեւելեան լեզուներից եկած փոխառութիւնները), դ) տառադարձած անունն ի վերջոյ «յղկում» ենք եւ դնում հայերէնի կապարի մէջ:

Մեր նախորդ յօդուածների տեսական ամփոփիչ մտքերի մեծ մասը հաւասարապէս վերաբերում է եւ հնդկերէնին, եւ այստեղ դրանք չենք կրկնում:

Ինչպէս միշտ, ակնկալում ենք Հայաստանի պետական ու գիտական հաստատութիւնների գործուն ներգրաւումը միասնական տառադարձութիւն մշակելու ասպարէզում:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ – ԱՂԻԻՍԱԿ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ
(ՀԵՐԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ՝ ԸՍՏ ՀՆԴԿԱԿԱՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ)

Դեմագրի	Լատինագիր գրադարձութիւն	ՀՄԸ (IPA) այբուբենով	Հնչումը հայերէն տառերով	Հայերէն տառադարձում
अ / ँ	a	[ɐ] / [ə]	[ը]	ա / [ը] / [–]
आ / ा	ā	[ɑ:] / [a]	[ա՛]	ա
इ / ि	i	[i] / [ɪ]	[ի]	ի
ई / ी	ī	[i:] / [i]	[ի՛]	ի
उ / उ	u	[u] / [ʊ]	[ու]	ու
ऊ / ू	ū	[u:] / [u]	[ու՛]	ու
ऋ / ृ	r / ṛ	[r] / [rɪ] / [ru]	[րի]	րի / (p)
ॠ / ॡ	ṛ / ṝ	[r:] / [ru:]	[–]	սանկրիտ
ऌ / ॢ	l / ḷ	[l] / [li] / [lu]	[–]	սանկրիտ
ॡ / ॣ	ḷ / ḹ	[l:] / [li:] / [lu:]	[–]	սանկրիտ
ए / े	e / ē	[e:] / [e] / [ɛ]	[է՛]	ե / է
ऐ / ै	ai	[ɛ] / [əi] / [aĩ]	[այ, էյ, ւյ, է]	այ
ओ / ो	o / ō	[o:] / [o]	[օ՛]	ո
औ / ौ	au	[ɔ] / [əu] / [aũ]	[աւ, աօ, ըւ, օ]	աւ / (n)
अं / ँ, ँ	ṁ / ṁ̄	[ṁ]	[⁶ / ւ / լ]	ւ / լ
अः / ः	ḥ	[h]	[h]	h
क	ka	[k]	[կ]	կ
ख	kha	[k ^h]	[ք]	ք
ग	ga	[g]	[գ]	գ
घ	gha	[g ^h]	[գհ]	գ
ङ	ṅa	[ŋ]	[ն]	ն

Դեմագրի	Լատինագիր գրադարձություն	ՀՄԸ (IPA) այբուբենով	Հնչումը հայերեն տառերով	Հայերեն տառադարձում
च	ca	[tʃ]	[ն]	ն
छ	cha	[tʃʰ]	[չ]	չ
ज	ja	[dʒ]	[ջ]	ջ
झ	jha	[dʒʰ]	[ջհ]	ջ
ञ	ña	[ɲ]	[ն]	ն
ट	ṭa	[t̪]	[տ]	տ
ठ	ṭha	[t̪ʰ]	[թ]	թ
ड	ḍa	[ɖ]	[դ]	դ
ढ	ḍha	[ɖʰ]	[դհ]	դ
ण	ṇa	[ɳ]	[ն]	ն
त	ta	[t̪]	[տ]	տ
थ	tha	[t̪ʰ]	[թ]	թ
द	da	[ɖ]	[դ]	դ
ध	dha	[ɖʰ]	[դհ]	դ
न	na	[n]	[ն]	ն
प	pa	[p]	[պ]	պ
फ	pha	[pʰ]	[փ]	փ
ब	ba	[b]	[բ]	բ
भ	bha	[bʰ]	[բհ]	բ
म	ma	[m]	[մ]	մ
य	ya	[j]	[յ]	յ / ի
र	ra	[r]	[ր]	ր / ռ
ल	la	[l]	[լ]	լ

Դիւնագրի	Լատինագիր գրադարձութիւն	ՀՄԸ (IPA) այբուրենով	Հնչումը հայերէն տառերով	Հայերէն տառադարձում
व	va	[v]	[վ]	վ / լ / ու
श	śa	[ʃ]	[շ]	շ
ष	ṣa	[ʂ]	[շ]	շ
स	sa	[s]	[ս]	ս
ह	ha	[ɦ]	[հ]	հ
क	qa	[q]	[կ ^ո]	կ / (ղ)
ख	<u>k</u> ha	[x]	[խ]	խ
ग	gā / gha	[ɣ]	[ղ]	ղ
ज	za	[z]	[զ]	զ
झ	zha	[ʒ]	[ժ]	ժ
फ	fa	[f]	[ֆ]	ֆ
ड़	ra	[ɽ]	[ր]	ր
ढ	ṛha	[ɽ ^h]	[ր ^h]	ր

ԱՐՄԷՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Résumé

LES PRINCIPES DE LA TRANSLITTERATION (TRANSCRIPTION) ARMENIENNE DES NOMS PROPRES ETRANGERS

X partie – la langue hindi et le sous-continent indien

ARMEN MICHAELIAN

Le présent article fait partie d'une série qui traite de la translittération (transcription) des noms propres étrangers en arménien (de la façon de transcrire les noms étrangers en caractères arméniens).

Les références des neuf premières parties déjà parues sont : 1) The Principles of Transliterating Foreign Proper Names into Armenian, Part I – Middle Eastern Languages [en arménien], in «Haigazian Armenological Review», 40 (2020), 341-364. 2) Les Principes de la translittération arménienne des noms propres étrangers, II partie – langues classiques (grec ancien et latin) [en arménien], in «Bazmavep», CLXXVIII (2020), N° 1-2, 304-336. 3) The Principles of Transliterating Foreign Proper Names into Armenian, Part III – French Language [en arménien], «Haigazian Armenological Review», 41 (2021), 443-466. 4) Les Principes de la translittération arménienne des noms propres étrangers, IV partie – la langue anglaise [en arménien], in «Handes Amsorya», CXXXV (2021), 197-246. 5) Les Principes de la translittération (transcription) arménienne des noms propres étrangers, V partie – la langue allemande [en arménien], in «Bazmavep», CLXXX (2022), N° 1-2, 277-303. 6) Les Principes de la translittération (transcription) arménienne des noms propres étrangers, VI partie – les langues italienne et espagnole [en arménien], in «Bazmavep», CLXXX (2022), N° 3-4, 271-300. 7) The Principles of Transliterating (Transcribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part VII – Russian (Compared to Other Slav(on)ic Languages) [en arménien], «Haigazian Armenological Review», 42 (2022), N° 2, 169-198. 8) Les Principes de la translittération (transcription) arménienne des noms propres étrangers, VIII partie – la langue chinoise [en arménien], *Bazmavep*, CLXXXI (2023), N° 1-2, pp. 272-305. 9) The Principles of Transliterating (Transcribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part IX – Japanese Language [en arménien], *Haigazian Armenological Review*, 44/1 (2024), 85-106.

La dixième, présente partie de la série est consacrée à la translittération (transcription) des noms propres de la langue hindi et des noms du sous-continent indien. Le principe de la translittération est basé (comme dans toute la série) sur l'orthographe classique de l'arménien en écartant rigoureusement la translittération « cilicienne » d'un côté et la « soviétique » de l'autre. Après un rappel des principes phonologiques et orthographiques de la translittération arménienne évoqués dans les premiers articles de la série, l'auteur passe au crible les sons et les phonèmes de l'hindi les plus problématiques et propose (en s'appuyant sur de nombreux exemples) une translittération de principe pour chacun d'entre eux.

Ceci est l'avant-dernier article de la série dont il ne restera que la langue géorgienne à traiter.